

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ВПЛИВ ПОРЯДКУ НАРОДЖЕННЯ НА РІВЕНЬ ТРИВОЖНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ**

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0539-2з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Магда Марина Вікторівна
Керівник: к.психол.н., доцент кафедри
психології Лукасевич О. А.
Рецензент: к.псих.н., доцент кафедри
психології Грединарова О.М.

Запоріжжя
2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра психології

Рівень вищої освіти магістр

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2020 р.

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Магді Марині Вікторівні _____

1. Тема роботи Вплив порядку народження на рівень тривожності особистості

керівник роботи Лукаsevич О.А. к.психол.н., доцент кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «14» липня 2020 року № 4031-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) здійснити теоретичний аналіз літератури з проблем тривожності і порядку народження дитини; за допомогою діагностичних методів виявити рівень тривожності у людей, які відрізняються за віковими характеристиками і порядком народження в родині; порівняти дані про рівень тривожності і порядок народження респондентів за допомогою статистичного методу.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) 37 рисунків, 1 таблиця

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Лукаsevич О.А., доцент		
Розділ 1	Лукаsevич О.А., доцент		
Розділ 2	Лукаsevич О.А., доцент		
Висновки	Лукаsevич О.А., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2020 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2020 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2020 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	вересень-жовтень 2020 р.	Виконано
5	Написання висновків	жовтень 2020 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2020 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2020 р.	Виконано

Студент _____ М.В. Магда

Керівник роботи _____ О.А. Лукаsevич

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 91 сторінка, 37 рисунків, 1 таблиця, 51 джерело.

Об'єктом нашого дослідження є тривожність як психічний феномен.

Предмет дослідження – залежність рівня тривожності від порядку народження дитини в родині.

Метою нашого дослідження є виявлення взаємозв'язку між рівнем тривожності людини та порядком її народження в сім'ї.

В процесі роботи ми висунули наступні гіпотези щодо особливостей залежності рівня тривожності від порядку народження дитини в родині:

1) найвищий рівень тривожності мають перші діти, дещо нижчий рівень тривожності у єдиних дітей та найнижчий бал за шкалою тривожності мають другі діти;

2) з віком коефіцієнт кореляції між рівнем тривожності та порядком народження людини буде зменшуватись.

Методи дослідження: у роботі застосовувались теоретичні методи(теоретично порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми) та емпіричні (психологічне тестування, опитування, спостереження а також контент-аналіз).

Наукова новизна: вперше було визначено, те що рівень тривожності мають перші діти, дещо нижчий рівень тривожності у єдиних дітей та найнижчий бал за шкалою тривожності мають другі діти; також, що з віком коефіцієнт кореляції між рівнем тривожності та порядком народження людини буде зменшуватись

Галузь використання: отримані результати можуть бути використані у роботі психолога в сімейній терапії при народженні дитини.

ТРИВОЖНІСТЬ, НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ, РОДИНА, ДІТИ, ПОРЯДОК НАРОДЖЕННЯ, ВІКОВИЙ КОЕФІЦІЄНТ.

SUMMERY

Magda M.V. The impact of birth order on the personality level of anxiety

The qualifying work of the master: 91 pages, 37 figures, 1 tables, 51 source.

The object of our study is anxiety as a mental phenomenon.

The subject of the study - the dependence of the level of anxiety on the order of birth of a child in the family.

The purpose of our study is to identify the relationship between a person's anxiety level and the order of his birth in the family.

In the process, we put forward the following hypotheses about the peculiarities of the dependence of the level of anxiety on the order of birth of a child in the family:

1) the first children have the highest level of anxiety, the only children have a slightly lower level of anxiety and the second children have the lowest score on the anxiety scale;

2) with age, the correlation coefficient between the level of anxiety and the order of birth will decrease.

Research methods: The paper used theoretical methods (theoretical comparative analysis of psychological and pedagogical literature on the research problem) and empirical (psychological testing, surveys, observations and content analysis).

Scientific novelty: for the first time it was determined that the first children have the level of anxiety, slightly lower anxiety levels in single children and the lowest score on the anxiety scale have the second children; also that with age the correlation coefficient between the level of anxiety and the order of birth will decrease

Field of use: the results can be used in the work of a psychologist in family therapy at birth.

Keywords: anxiety, child birth, family, children, birth order, age ratio.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ТРИВОЖНОСТІ У СВІТОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	10
1.1. Вивчення проблеми тривожності у психологічній літературі.....	10
1.2. Місце тривожності в структурі особистості.....	26
1.3. Умови розвитку дитини в родині в залежності від порядку її народження.....	37
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ПОРЯДКУ НАРОДЖЕННЯ НА РІВЕНЬ ТРИВОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	53
2.1. Процедура дослідження проблеми впливу порядку народження на рівень тривожності особистості.....	53
2.2. Результати дослідження проблеми впливу порядку народження на рівень тривожності особистості.....	55
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87
ДОДАТКИ.....	92

ВСТУП

Актуальність дослідження. Психічні стани людини – важлива складова її внутрішнього світу, яка виявляє значний вплив на життя і на події, які проходять в ньому. Особливої уваги серед них, заслуговує стан тривожності. Враховуючи нестабільну соціально-політичну та економічну ситуацію в Україні та усьому світі, все частіше у своїй роботі психологи зустрічаються зі станом тривожності, при чому у людей усіх вікових категорій, який, при відсутності адекватної психокорекційної роботи може стати передумовою розвитку неврозу. Саме тому метою нашого дослідження є розкриття сутності поняття тривожності як психічного стану, особливостей його перебігу, форм прояву, технологій психодіагностики та вікових особливостей.

Важливим моментом є те, що стан тривоги у різних людей може бути викликаний комбінацією і домінуванням різних емоцій. Це має значний вплив на її на мислення, поведінку, світосприйняття, психосоматичний стан, соціальні відносини та інші аспекти життя. Центральною емоцією в переживанні тривоги є страх. Як показує попередній досвід досліджень даного питання – тривога допомагає акумулювати наявні ресурси особистості у простих повсякденних ситуаціях, і навпаки перешкоджає самоорганізації і дезадаптує людину – у складних.

Таким чином щоб успішно впливати на психічний стан людини в першу чергу необхідні знання і розуміння цього психічного стану. Тривожність психологи відносять до негативного стану, отже вивчення тривожності необхідне для розробки та впровадження психологічно обґрунтованих заходів щодо профілактики та корекції тривожності.

На формування тривожності і як психічного стану, і як властивості особистості чинить вплив величезна кількість факторів.

Тривожність як стан і як рису у своїх теоріях детально вивчали З. Фрейд, Ч. Д. Спілбергер, К. Хорні, а також як важливий фактор, який виникає в

процесі адаптації до середовища та виконання різних видів діяльності О. М. Прихожан, Ю. О. Александровский, О. В. Петровський, О. Б. Леонова, Г. Айзенк, А. Бодальов. Методологічною основою нашого дослідження є роботи В. І. Гарбузова, О. І. Захарова та концепція про порядок народження дитини Г. Т. Хоментausкаса.

Роблячи аналіз літератури по проблемі порядку народження дітей у родині, ми припустили, що цей фактор також може накладати серйозний відбиток на формування рівня тривожності. Тому вважаємо необхідним виявити ступінь впливу порядку народження людини на рівень її тривожності.

Актуальність даної проблеми і визначила вибір теми магістерської роботи.

Об'єктом нашого дослідження є тривожність як психічний феномен.

Предмет дослідження – залежність рівня тривожності від порядку народження дитини в родині.

Метою нашого дослідження є виявлення взаємозв'язку між рівнем тривожності людини та порядком її народження в сім'ї.

В процесі роботи ми висунули наступні гіпотези щодо особливостей залежності рівня тривожності від порядку народження дитини в родині:

3) найвищий рівень тривожності мають перші діти, дещо нижчий рівень тривожності у єдиних дітей та найнижчий бал за шкалою тривожності мають другі діти;

4) з віком коефіцієнт кореляції між рівнем тривожності та порядком народження людини буде зменшуватись.

В ході роботи ми ставили перед собою наступні завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз літератури з проблем тривожності і порядку народження дитини.

2. За допомогою діагностичних методів виявити рівень тривожності у людей, які відрізняються за віковими характеристиками і порядком народження в родині.

3. Порівняти дані про рівень тривожності і порядок народження

респондентів за допомогою статистичного методу.

Для одержання емпіричних даних у дослідженні буде використано комплекс методів, що включає методи теоретичного пізнання (аналіз наукової й спеціальної психологічної літератури, сходження від абстрактного до конкретного, синтез, моделювання, типологізація); методи емпіричного дослідження (вимір, експеримент, порівняння); психодіагностичні методи (тестування, опитування, анкетування); методи математичної статистики (середньоарифметичні значення, факторний аналіз, контент - аналіз).

Методологічною основою нашого дослідження є роботи Гарбузова В. І., Захарова А. І. та концепція про порядок народження дитини Хоментausкаса Г. Т.

Основними методами нашого дослідження були наступні:

1. Аналіз наукової літератури.
2. Використання діагностичної методики – шкали ситуативної і особистісної тривожності Ч. Д. Спілбергера.
3. Статистичний метод обробки даних.

Науков новизна: вперше було визначено, те що рівень тривожності мають перші діти, дещо нижчий рівень тривожності у єдиних дітей та найнижчий бал за шкалою тривожності мають другі діти; також, що з віком коефіцієнт кореляції між рівнем тривожності та порядком народження людини буде зменшуватись

Галузь використання: отримані результати можуть бути використані у роботі психолога в сімейній терапії при народженні дитини.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечувалась послідовною реалізацією теоретичних положень у розв'язанні завдань емпіричного дослідження; використанням валідних і надійних взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті та завданням кваліфікаційної роботи магістра, репрезентативністю вибірки досліджуваних; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих результатів; використанням методів математичної статистики.

Структура кваліфікаційної роботи магістра. Складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел 51 найменування. Загальний обсяг основного тексту 91 сторіноку. Робота складає: 2 додатків, 37 рисунків, 1 таблиці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ТРИВОЖНОСТІ У СВІТОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1 Вивчення проблеми тривожності у психологічній літературі

Даний розділ нашого дослідження присвячений аналізу наступних аспектів:

- аналіз поглядів на природу тривожності вітчизняних та зарубіжних психологів;
- характеристика та аналіз психічних станів;
- виділення поняття “тривожність” як діагностичного конструкту дослідження;

Проблемі тривожності завжди приділялась увага в зарубіжній та вітчизняній психологічній літературі. Вона представляє інтерес не тільки в теоретичному, але й в практичному плані, бо тривожність розглядається вченими як психічний стан, який має вплив на всебічне життя людини, впливає на формування особистості і обумовлює її поведінку.

Більшість психологів і психіатрів в розумінні природи емоційної напруженості виходять з того, що в її створенні чітко проявляється єдність соціального та фізичного. Але емоційна напруженість – це поняття розчленоване, до його складу входять і стреси, і фрустрації, і неврози тощо, в тому числі і тривога, і тривожність. Переважна більшість авторів, які вивчають у своїх дослідженнях проблеми тривожності, не відділяють її чітко від тривоги, в той час, коли ця різниця дуже важлива.

Розуміння тривожності було внесене в психологію психоаналітиками і психіатрами. На нашу думку, найбільш істотний внесок у вивчення природи тривожності зробив засновник психоаналізу З. Фрейд. Найперші результати З. Фрейда в терапії порушень, які за своїм походженням були скоріш

психічними, ніж фізіологічними, викликали в нього інтерес до походження тривоги. Ця зацікавленість вперше привела його до припущення про те, що тривога, яку відчували багато його пацієнтів-невротиків, була наслідком неадекватної розрядки енергії лібідо.

Пізніше він зробив висновок, що стан зростаючої напруги є результатом енергії лібідо, яка не знаходила свого виходу. Збудження, що не закінчилось розрядкою, перетворюється та проявляється в неврозах страхіття, але по мірі накопичення досвіду в лікуванні неврозів Зигмунд Фрейд прийшов до розуміння, що подібна інтерпретація тривоги і страху є невірною. [1; 8]

Через 30 років він переглянув свою теорію і прийшов до наступного висновку: тривога є функцією еґо і призначення її полягає в тому, щоб попередити індивіда про наступаючу загрозу, яку потрібно зустріти, або уникнути. Тривога як така дає можливість особистості реагувати в загрозованих ситуаціях адаптивним способом. [2; 8]

На думку З. Фрейда, первісне джерело тривоги, яку відчуває людина, корениться в нездатності новонародженого справлятися з внутрішнім та зовнішнім збудженням. Так як немовлята не здатні контролювати свій новий світ, їх сповнює дифузне відчуття небезпеки, що може виникнути будь-якої миті. Ця ситуація викликає травмуючий стан, відомий як первісна тривога, прикладом якої може бути безпосередньо сам процес народження. З точки зору З. Фрейда, переживання біологічного відокремлення від матері є травмуючим, і тому наступні ситуації роз'єднання (наприклад, дитина залишається одна, вона покинута в темряві або побачила незнайому людину там, де чекала знайти матір) викликає реакцію сильної тривоги. [3; 39]

Подібне відчуття сильного стресу відбувається при народженні, відлученні від грудей, а пізніше проявляється в страхі кастрації. Всі такого роду переживання призводять до зростання напруги і похмурих передчуттів.

В залежності від того, звідки йде загроза для еґо (з зовнішнього оточення, від ід або супереґо), психоаналітична теорія виділяє три типи тривоги: реалістичну тривогу, невротичну тривогу і моральну тривогу.

Розглянемо типи тривоги докладніше.

Емоційна відповідь на загрозу і\або розуміння реальних небезпек зовнішнього світу називається реалістичною тривогою. Вона взагалі є синонімом страху і може послаблювати здатність людини ефективно справлятися з джерелом небезпеки. Реалістична тривога стихає, як тільки зникне сама загроза. В цілому, реалістична тривога допомагає забезпечити самозбереження.

Емоційна відповідь на небезпеку того, що неприйнятні імпульси з боку ід стануть усвідомленими, З. Фрейд називає невротичною тривогою. Вона зумовлена острахом, що его виявиться нездатним контролювати інстинктивні спонукання, особливо сексуальні чи агресивні. Тривога в даному випадку йде зі страху, що коли ти зробиш щось жахливе, це буде сприяти важким негативним наслідкам.

Так, наприклад, маленька дитина швидко засвоює, що активна розрядка його спонукань лібідю чи деструктивних прагнень буде покарана з боку батьків чи інших соціальних фігур. Невротична тривога первісно переживається як реалістична, тому що покарання звичайно йде із зовнішнього джерела. Тому розгортаються захисні механізми его, які мають за мету утримування імпульсивних імпульсів дитини – в результаті останні впливають на поверхню тільки у формі спільного побоювання. І тільки тоді, коли інстинктивні імпульси ід загрожують прорватися через его контроль, створюється невротична тривога.

Коли его випробовує загрозу покарання з боку суперего, результуюча емоційна відповідь називається моральною тривогою. Моральна тривога створюється завжди, коли ід прагне до активного вираження непристойних думок або дій, і суперего відповідає на це почуттям провини, сорому чи самозвинувачення. Моральна тривога походить від об'єктивного страху батьківського покарання за якісь вчинки чи дії, які порушують перфекціональні потреби суперего. Суперего направляє поведінку в русло дій, які вписуються в моральний кодекс індивіда. Наступний розвиток суперего веде до соціальної тривоги, яка виникає у зв'язку з загрозою виключення з групи ровесників через

неприйнятні установки чи дії. Пізніше З. Фрейд переконався в тому, що тривога, яка бере свій початок з суперего, в кінці зростає в страх смерті та очікування відплати за минули чи справжні гріхи в загробному житті.[4; 178-180]

Таким чином, оскільки життя кожної людини пов'язане з такими травмуючими ситуаціями, як процес народження, відлучення від грудей та інші, від яких бере свій початок почуття тривоги, тривожний кожний з нас. При цьому така властивість особистості, як тривожність є вродженою, а, отже, супроводжуючою індивіда протягом усього його життя.

Істотним досягненням Зигмунда Фрейда, за нашою думкою, явилось те, що він вперше відділив ситуативну тривогу (названу ним реалістичною тривогою) від тривожності як риси особистості (в термінології З. Фрейда – це невротична і моральна тривога).

Першим найбільш впливовим критиком З. Фрейда був його учень, німецький вчений А. Адлер. Він був лікарем, і в його практиці нерідко зустрічались випадки, коли в основі неврозу виявлялись такі причини, як страх, боязнь життя, труднощів, а також невдача в досягненні певного положення в групі людей, якого індивід в силу будь-яких індивідуальних чи соціальних умов не міг домогтися.

Основною ідеєю А. Адлера була думка, взята у Фрідріха Ніцше: головний двигун людської поведінки – “воля до могутності”. А. Адлер вважав, що прагнення до могутності, до неперевершеності та влади над іншими є початковою вродженою властивістю і складає основне прагнення людини. За його думкою, кожний з нас бажає підкорити іншого, але якщо це не вдається, то виникає страх, і тоді людина ніби підкоряє себе, але при цьому почуває себе неповноцінною. Почуття неповноцінності, слабкості і стає причиною неспокою суб'єкта, причиною його тривожності. [5; 152]

Почуття неповноцінності може з'явитися чи від суб'єктивного відчуття фізичної слабкості, чи будь-яких інших недоліків організму, чи від тих психічних властивостей і якостей особистості, які можуть задовольнити

потребу в спілкуванні. Потреба в спілкуванні – це є в той же час потреба належати до певної групи. Потреба в могутності задовольняється тоді, коли індивід відчуває, що він хоч би не гірший за інших. Почуття неповноцінності, нездатності до будь-чого надає людині певні страждання і вона намагається позбавитися від них чи шляхом компенсації, чи капітуляцією, відмовленням від бажань.[6; 42]

У своїй теорії Адам Адлер доводить, що на формування почуття неспокою соціальні фактори виявляють значно більший вплив, ніж вважав З. Фрейд.

Але А. Адлер не вбачав різниці між неспокоєм адекватним, обґрунтованим і неадекватним, тому чіткого уявлення про тривожність як специфічний стан, який відрізняється від інших схожих станів, ми у А. Адлера не знаходимо.

Проблема тривожності стала предметом спеціального дослідження неофрейдистів та перш за все К. Хорні. Американський психолог та психіатр Хорні засудила Фрейда за надмірну біологізацію особистості і пансексуалізм.

На думку К. Хорні “ворожі спонукання різноманітного роду утворюють головне джерело, з якого тече невротична тривожність. Гостре вороже спонукання може бути безпосередньо причиною тривожності, якщо його здійснення буде означати руйнацію мети “Я”.[7; 315]

К. Хорні вважала, що “наслідки витіснення ворожості можуть самі по собі бути достатніми для породження тривоги, але завжди на тій умові, що ворожість та її потенційна загроза для інших інтересів людини достатньо великі. Таким шляхом можуть створюватися стани смутної тривоги”.[7; 320]

К. Хорні помічає, що існують нескінченні варіації у формах тривожності, які можуть створюватись в результаті процесу витіснення ворожості. Для спрощення орієнтації в них, К. Хорні пропонує використовувати наступну схему, хоча попереджає, що вона не дає опису всіх непередбачених обставин.

А. Людина сприймає небезпеку такою, що йде від його власних спонукань.

Б. Небезпека відчувається як загроза ззовні.

З точки зору наслідків витіснення ворожості група А представляється прямим результатом витіснення, в той час як група Б пропонує проекцію. Як А, так і Б, можуть бути розподілені на дві підгрупи.

1. Небезпека відчувається як загроза його “Я”.

2. Небезпека здійснюється як загрозна іншим.

Тоді утворюються чотири основні види тривожності.

А. 1 Небезпека відчувається такою, що постає з власних спонукань і загрожує “Я”. В даній групі ворожість вторинно направлена проти “Я”.

Приклад: фобія, пов’язана з спонуканням стрибнути вниз з висоти.

А. 2 Небезпека відчувається як та, що іде від власних спонукань і загрозна іншим.

Приклад: Страх нанести будь-кому шкоду.

Б. 1 Небезпека відчувається як та, що іде ззовні та загрозна “Я”.

Приклад: Страх загрози.

Б. 2 Небезпека відчувається як та, що іде ззовні і загрожує іншим. В цій групі ворожість проецирується на зовнішній світ і зберігається первісний об’єкт ворожості.

Приклад: Тривожність матері з приводу небезпек, які загрожують їх дітям [7; 323]

Оскільки тривожність бере початок від витісненої ворожості, прослідкуємо механізм виникнення самої ворожості.

За думкою К. Хорні, виникненню ворожості сприяють наступні особливості навколишнього середовища:

- відсутність справжньої теплоти і прихильності;
- віддавання переваги іншим дітям, несправедливі докори, незавбачені коливання між надмірною поблажливістю і презирливим нехтуванням, невиконанням обіцянки, обмежуванням законних бажань.

К. Хорні виділяє декілька причин, діючих в різних ступенях і сполученнях,

чому дитина, яка росте в такій атмосфері, буде проявляти ворожість: безпорадність, страх, любов або почуття провини (Будь-який з перелічених факторів, сприяючий витисканню ворожості, в результаті може породити тривожність).

Але коли тривожність пов'язана з батьками, то припущення ворожості несумісне з існуючими узами любові, поваги, авторитету. Правилком поведінки в цих випадках є повне заперечення ворожості.

При цьому, чим більше дитина приховує незадоволення своєю родиною, тим в більшому ступені вона проєцирує свою тривожність на зовнішній світ і, таким чином придбає переконання, що світ в цілому небезпечний і страшний.

“Той стан, – пише К. Хорні, – який викликається або породжується згаданими мною факторами, – не що інше, як непомітно виникаюче, посилююче, всеохоплююче почуття власної самотності і безсилля у ворожому світі. Окремі гострі реакції на приватні провокуючі ситуації кристалізуються в склад характеру”. [8; 337]

Цей особливий склад характеру К. Хорні назвала базальною тривожністю. Базальна тривожність, за думкою К. Хорні, лежить в основі ставлення до людей. В той час, як окремі чи приватні стани тривоги можуть бути викликані діючою в даний момент причиною, базальна тривожність продовжує існувати, навіть якщо в даний ситуації немає ніякого спеціального збудника.

Таким чином, К. Хорні виділяє два типи тривожності: базальну тривожність, яка виникає у відповідь на потенційну загрозу, і явно виражену небезпеку. При цьому, додає К. Хорні: “Сам термін “явно виражений” не означає в даному контексті “усвідомлений”. Тривожність того та іншого типу – потенційна чи явно виражена – може бути по різних причинам витіснена; тривожність може проявлятися лише в сновидах, в супутніх фізичних симптомах, в загальному неспокої, але свідомо не сприймається”. [8; 337]

Підводячи підсумок вищесказаного, необхідно сказати, що К. Хорні внесла на наш погляд, величезний внесок у вивчення проблеми тривожності.

Вона виділила типи і форми тривожності, виділила фактори, які впливають на її формування. І що дуже важливо, однією з перших виділила стан тривоги, як специфічний стан, який відрізняється від страху: “Як страх, так і тривога є адекватними реакціями на небезпеку, але в разі страху небезпека очевидна, об’єктивна, а в разі тривоги вона прихована, суб’єктивна. Інакше кажучи, інтенсивність тривоги пропорційна тому смислу, який для даної людини має дана ситуація. Причини його тривоги, по суті, йому не відомі”. [9; 300]

Проте недоліком теорії К. Хорні, на наш погляд, являється відсутність чіткої диференціації поміж такими важливими характеристиками тривожності, як її адекватність і неадекватність ситуації. Більш того, К. Хорні пише, що тривога завжди є адекватною реакцією на небезпеку (об’єктивну чи вигадану).

В великому ступені до К. Хорні близький С. Саллівен. Він відомий як засновник “міжособистісної теорії”. С. Саллівен пише, що особистість не може бути ізольована від інших людей, міжособистісних ситуацій. Дитина з першого дня народження вступає у взаємовідносини з людьми і в першу чергу з матір’ю. Весь подальший розвиток і поведінка індивіда обумовлена міжособистісними відносинами. Саллівен вважає, що у людини існує початковий неспокій, тривога, які являються продуктом міжособистісних або іншими словами інтерперсональних відносин. [10;10 8]

Джерелом напруги є потреби організму і тривога. Тривога викликається дійсними чи вигаданими загрозами безпеки людини. С. Саллівен вважає, що ведучою потребою міжособистісного характеру є потреба немовля в ніжності. Але якщо мати не задовольняє цю потребу, а навпаки, відчуває неспокій, тривогу, напруга матері передає тривогу дитині. Немовля відповідає на тривогу матері тим, що відчуває стан емоційного дискомфорту, не затишку, від яких звільняється за допомогою крику. Але крик дитини одночасно посилює тривогу матері, що ще більше збільшує тривогу дитини. Утворюється порочне коло: крик не знімає, а посилює тривогу.

Трансформація тривоги від матері до дитини висувається С. Саллівеном як постулат, але залишається незрозумілим, по яким каналам здійснюється цей

зв'язок.

С. Саллівен, вказавши на основну міжособистісну потребу – потребу в ніжності, яка притаманна вже дитині, здатній до співпереживання в міжособистісних ситуаціях показує генезис цієї потреби, властивої кожному віковому періоду.

Так, у немовля – потреба в ніжності матері, в дитинстві – потреба в дорослому, який зміг би стати співучасником ігор, в підлітковому віці – потреба в спілкуванні з однолітками, в юнацькому віці – потреба в любові. Інакше кажучи, у суб'єкта є постійне прагнення до спілкування з людьми і потреба в міжособистісній надійності. Якщо ж дитина зустрічає недружелюбність, неувважність, відчуженість близьких людей, до яких вона лине, це викликає у неї тривогу і заважає нормальному розвитку. У дитини формується деструктивна поведінка і ставлення до людей. Він стає або озлобленим, нервовим, агресивним, або нерішучим, боїться слідувати своїм бажанням, передбачаючи невдачі, проявляє неслухняність і т. д.. Це явище С. Саллівен назвав “Ворожою трансформацією”.[10; 122]

Таким чином С. Саллівен, як і К. Хорні, основну роль в формуванні тривожності, як риси особистості відводить соціальним факторам. Але, виходячи з запрограмованої ним теорії, можна зробити висновок, що всі діти, виховані в неблагоприємних умовах, повинні бути тривожними. Однак це не так. Неблагоприємна ситуація розвитку ще не гарантує розвиток такої особистої риси, як тривожність. Тому повної і чіткої уяви про природу тривожності у Саллівена ми не знаходимо.

Інакше розуміє природу тривожності американський вчений Е. Фромм. На відміну від Хорні і Саллівена він знаходить, що причини виникнення тривожності коріняться не в неадекватному вихованні. Тривожність на думку Е. Фромма – результат природнього процесу, індивідуалізації.

Одним з аспектів індивідуалізації Е. Фромм виділяє зростаючу самотність. “Первинні зв'язки, – пише він, – забезпечують фундаментальну єдність з оточуючим світом і почуттям безпеки. По мірі того, як дитина

відокремлюється від цього світу, вона починає усвідомлювати свою самотність, свою віддаленість від інших. Ця віддаленість від світу, який в порівнянні з індивідуальною істотою уявляється приголомшеною величезним, могутнім, а іноді і небезпечним, і загрозливим, – породжує почуття беззахисності і тривоги.

Поки людина була невіддільною частиною світу, поки не усвідомлювала ні можливостей, ні наслідків індивідуальних дій, йому не приходилося і лякатися його. Але перетворившись в індивіда, він залишається один на один з цим світом, приголомшливим і страхітним”.[11; 270]

Деякий синтез описаних вище концепцій ми знаходимо у американських психологів П. Муссен, Дж. Конжер і Дж. Каган. Вони відокремлюють декілька джерел тривоги.

1. Тривога через потенційну фізичну шкоду. Цей вид неспокою виникає в результаті асоціації деяких стимулів, які загрожують біллю, безпекою, благополуччям.

2. Тривога через втрату любові (любові матері, прихильності однолітків і т. п.).

3. Тривога може бути викликана почуттям провини, яке звичайно з’являється не раніше чотирьох років. У більш старших дітей почуття провини характеризується почуттям само приниження, досади на себе, переживання себе як негідного.

4. Тривога через нездатність оволодіти середовищем. Вона заявляється, якщо людина відчуває, що не може справитися з проблемами, які висуває середовище.

Тривога пов’язана з почуттям неповноцінності, але не ідентична йому. Для кожного періоду розвитку людини характерні свої переважні джерела непокою.

Так, у дворічної дитини джерелом неспокою є розлучення з матір’ю, у шестирічних дітей – відсутність адекватних зразків ідентифікації з батьками, в підлітковому віці – страх бути відхиленим однолітками.

Тривога спонукає людину на таку поведінку, яка може позбавити її

від неприємностей і жаху. П. Муссен, Дж. Конжер і Дж. Каган вважають, що тривога може виникнути і в стані фрустрації. Фрустрація визначається як переживання, що виникає при наявності перешкод у досягненні бажаної мети або сильному споживанні. [12; 135]

Таким чином П. Муссен, Дж. Конжер і Дж. Каган, з одного боку, розглядають тривогу як уроджену реакцію на небезпеку, властиву кожній особистості, з другого боку, ставлять ступінь тривожності людини в залежність від обставин (стимулів), які викликають почуття тривоги, з якою стикається людина при взаємодії з навколишнім середовищем.

Проаналізувавши життєві фактори, які є причинами виникнення емоційного дискомфорту, і захисні механізми, характерні для дітей раннього віку, ці вчені і в роз'ясненні, і в пошуках усунення цих явищ звертаються до психоаналізу, розглядаючи тривожність як уроджений інстинкт, а обставини життя як стимули, що його актуалізують. [13; 132]

Інакше розглядає механізм виникнення тривоги американський вчений К. Р. Роджерс. Він визначає особистість як продукт розвитку людського досвіду або як результат засвоєння суспільних форм свідомості і поведінки.

В результаті взаємодії з навколишнім середовищем у дитини виникає уява про самого себе, самооцінка. Оцінки привносяться в уяву індивіда про самого себе не тільки як результат безпосереднього досвіду зіткнення з середовищем, але також можуть бути запозичені у інших людей і сприйняті так, немов індивід виробів їх сам.

К. Р. Роджерс визнає, що те, що людина думає про себе, – це ще не є для нього реальність, і що людині властиво перевіряти свій досвід на практиці, в результаті чого він у змозі вести себе реалістичним чином. Проте деякі сприйняття залишаються неперевіреними, і це приводить в кінцевому рахунку до неадекватної поведінки, яка формує тривожність, так як людина в цих випадках не розуміє, через що його поведінка виявляється невідповідною вимогам.

Інше джерело тривожності К. Р. Роджерс бачить в тому, що є явища, які лежать нижче рівня свідомості, і якщо ці явища носять загрозливий для особистості характер, то вони можуть бути сприйнятими підсвідомо, ще до того, коли вони усвідомлені. Це може викликати вегетативну реакцію, серцебиття, які свідомо сприймаються як хвилювання, тривога, а людина не в змозі зрозуміти причини неспокою. Тривога здається їй безпричинною.

Основний конфлікт особистості та основну тривогу К. Р. Роджерс виводить із співвідношення двох систем особистості – свідомої і несвідомої. Якщо між цими системами є повна згода, то у людини гарне самопочуття, вона задоволена собою, цілком спокійна. І навпаки, при порушенні злагодженості між двома системами виникають різного роду переживання, неспокій та тривога. Головною умовою, яка попереджає ці емоційні стани, є вміння людини швидко переглядати свою самооцінку, змінювати її, якщо цього потребують нові умови життя. [14; 132]

Таким чином, драма конфлікту, в теорії Роджерса, як справедливо помічає Л. І. Божович, на відміну від психоаналітиків, переноситься з площини “біосоціальної” в площину суперечності, що виникає в процесі життя індивіда між його уявленням про себе (яке склалося в результаті минулого досвіду) і даними досліду, який він продовжує отримувати. Ці суперечності – основне джерело тривожності.[15; 135]

Виходячи з вищесказаного, можна припустити, що оскільки у кожної людини частина сприйняття залишається неперевіреною (що повинно привести до неадекватної поведінки, яка формує тривожність), то схильною до тривожності людиною являється кожний з нас. Проте тривожністю як рисою особистості володіє далеко не кожна людина. Виходячи з теорії К. Р. Роджерса, тривожним стає саме та людина, у якої свідомі і несвідомі системи особистості знаходяться в непогодженні.

Таким чином, основну заслугу К. Р. Роджерса в формуванні знання про виникнення тривожності ми бачимо в тому, що він виділив не тільки обставини, сприяючі появі тривожності взагалі, але і визначив особисті

особливості, які можуть як сприяти, так і протистояти перетворенню тривожності в рису особистості. К. Р. Роджерс дав, хоча і суперечне, роз'яснення того факту, чому при описаних умовах життєдіяльності частина людей набуває схильність до тривожних реакцій, частина ж протистоїть ним.

Оригінальне, абсолютно відмінне від попередніх теорій розуміння джерел тривожності, вводить в психологію німецький вчений Ф. Перлз. Він погоджується з можливістю виникнення реакції тривоги в ситуаціях, описаних його попередниками. Але помічає, проте, що ними були дані лише описи окремих випадків виникнення тривоги, основна ж закономірність прояви реакції тривоги була пропущена. Перлз вважає тривожність соматичною подією. “Тривожність, – пише він, – це переживання труднощі дихання під час заблокованого збудження. Це переживання спроби набрати більше повітря в легені, сковані м'язовими стисненнями грудної клітини”. [16; 139]

Ф. Перлз використовує термін “збудження” для позначення підвищеної енергетичної мобілізації, яка виникає, коли має місце сильна зацікавленість і глибокий контакт, будь то агресивний, еротичний, творчий і будь-який інший. При збудженні завжди виникає посилення метаболічного процесу окислення накопичених харчових субстанцій, і тому – насущна потреба в великій кількості повітря. Здоровий організм реагує на це просто збільшенням амплітуди дихання”. [16; 139]

Невротик же, за думкою Ф. Перлза, намагається контролювати збудження, користуючись при цьому методом втручання в дихання. Він намагається показати собі та іншим свій спокій і байдужість, наявність влади над собою в значимій для нього ситуації і замість спонтанного поглиблення і почастішання дихання, навмисно намагається продовжувати дихати так, як було б доречно перед збудженням, з його посиленими окислюючими процесами. Тривога виникає як реакція організму на недостачу кисню.

“Приємна перспектива, пише Ф. Перлз, - також може визвати тривожність, - коли, наприклад, ми говоримо, що людина “затамувала дихання в очікуванні чогось”. Тривожність виникає тоді, коли ми прагнемо ввести

збудження в рамки прийнятого”.[16;140]

Також, що на наш погляд, має велике значення, Ф. Перлз дає опис відміну між тривогою і страхом.: “Страх може визиватися деяким небезпечним об’єктом в середовищі, з яким потрібно що-небудь зробити, або уникати його. Тривожність же внутрішньоорганічне переживання, яке не має прямого відношення до зовнішніх об’єктів. Без сумніву, збудження страху, якщо воно стримується, викликає тривожність, але тривожність викликається стримування і будь-якого збудження. В дійсності багато ситуацій викликають страх, але в нашому суспільстві “сильна” особистість намагається не проявляти його, і таким чином, устанавлюється тісний зв’язок між тривожністю і страхом.”[16; 143]

Таким чином, Ф. Перлз, за нашою думкою, напевно помітив існування залежності між виявленням тривожності на психологічному і фізіологічному рівні. Проте в своїй теорії Ф. Перлз не робить достатньо важливої різниці між такими поняттями як тривога і тривожність, а також не розпізнає тривогу адекватну і тривогу, що викликана неадекватними ситуаціями. Незважаючи на те, що як адекватна, так і неадекватна тривога однаково будуть супроводжуватись порушенням дихання, ця різниця, на наш погляд, дуже важлива.

Отже, в розумінні тривожності у закордонних авторів можна простежити два підходи – тривожності як початково притаманної людині властивості і тривожності як реакції на ворожий людині зовнішній світ. Той факт, що не дивлячись на здавалось би принципове значення між поняттям природи тривожності біологічної або соціальної, ці дві точки зору постійно змішуються, ми пояснюємо складністю і багатогранністю порушеної проблеми, яка не зводиться до будь-якого одного із факторів.

На жаль, ніхто з зарубіжних авторів не робить різниці між об’єктивно обґрунтованою тривожністю і тривожністю неадекватною. Звичайно, якщо розглядати тривогу чи тривожність як стан, як переживання, або більш чи менш стійку особливість особистості, то не суттєво, наскільки вона адекватна

ситуації. Переживання обґрунтованої тривоги, очевидно не відрізняється від переживання необґрунтованої. Суб'єктивно ці стани рівні. Але ми не згодні з В. Р. Кисловською в тому, що об'єктивно різниця дуже велика. “Переживання тривоги, – як він справедливо помічає, – в об'єктивно тривожній для суб'єкта ситуації – це нормальна, адекватна реакція, що свідчить про нормальне, адекватне сприйняття світу, про добре пристосування і правильне формування особистості. Таке переживання не являється показником тривожності суб'єкта. Переживання ж тривоги без достатньої основи означає, що сприйняття світу являється перекрученим, неадекватним. Адекватні відносини з світом порушуються. В цьому випадку мова йде про тривожність як особливій властивості людини, як особливому виді неадекватності”.

На жаль, до сьогоднішній день не визначені критерії, керуючись якими можна було б чітко обмежити адекватну тривожність від неадекватної.

У вітчизняній літературі майже немає робіт, спеціально присвячених тривожності, проте цілий ряд вчених, розроблюючи інші проблеми, торкаються стану тривожності.

В дослідженні рівня домагання у підлітків М. С. Нейрмак вивчила негативний емоційний стан у вигляді неспокою, страху, агресії, яке було викликане незадоволенням їх домагань на успіх. Таке емоційне неблагополуччя спостерігалось у дітей з високою самооцінкою. Вони претендували на те, щоб бути самими найкращими учнями чи займали саме високе положення в колективі, хоча дійсних можливостей для реалізації своїх спонукань не мали. [17; 183]

Психологи прийшли до висновку, що неадекватно висока самооцінка у дітей складається в результаті неправильного виховання, завищених дорослими оцінок успіхів дитини, розхвалювання, збільшення їх досягнень і т. п.. Для того, щоб побороти прикрі почуття незадоволення потреби, у дитини виробляються механізми захисту, які не допускають в свідомість визнання неуспіху, від боязні неуспіху, від невпевненості і втрати самоповаги. Він старається знайти причини своїх невдач в інших людях: батьках, вчителях, товаришах. Намагається не

признаватися навіть собі, що причина невдачі в ньому самому, вступає в конфлікт з усіма, хто вказує на його недоліки, проявляє роздратування, образливість, агресивність. М. С. Нейрмак називає це “афектом неадекватності”. Такий стан може стати хронічним і триває місяці, роки. Сильна потреба в самоствердженні приводить до того, що інтереси цих дітей направляються тільки на себе. Вони не можуть досягнути бажаного і у взаємовідносинах з колективом лише тому, що направленість їх інтересів становиться перешкодою в спілкуванні. Ці діти неприємні своїм одноліткам, не користуються їх прихильністю. [18; 148]

Все це, за думкою В. Р. Кисловської, не може не викликати у дитини переживання тривоги. Первісно тривога обґрунтована, вона викликана реальними для дитини труднощами. Але поступово, по мірі закріплення неадекватного ставлення дитини до себе, своїм можливостям, людям, неадекватність стане стійкою рисою його ставлення до світу, і тоді недовіра, підозра та інші подібні риси, які формуються при афекті неадекватності, можуть привести до того, що реальна тривога стане тривожністю, коли дитина буде чекати неприємностей в будь-яких ситуаціях.[19; 151]

Ми згодні з М. С. Нейрмак і В. Р. Кисловською, що завищений рівень спонукань, який не відповідає реальним можливостям дитини може стати причиною появи у нього тривожності.

Проте за нашою думкою, це не може бути єдиною причиною тривожності, а являється однією з можливих причин виникнення даного стану.

За підсумком вищесказаного, ми можемо зробити припущення, що тривожність як складний і багатогранний стан особистості не може мати одне тільки джерело. В силу особливості даного психічного стану на виникнення тривоги і тривожності можуть робити вплив різноманітні фактори, описані різними вченими. Ми не беремо на себе відповідальності повністю відхилити чийсь теорію або приймати сторону одного з авторів. Очевидно, кожний із них, в своєму баченні проблеми висвітив лише деякі з причин виникнення і особливості проявлення тривожності. Тільки прийнявши до уваги точку зору

кожного із вчених, ми можемо скласти цілісну картину виникнення і функціонування складного механізму тривоги і тривожності.

1.2 Місце тривожності в структурі особистості

Частково прослідкувавши історію розвитку поглядів щодо проблеми тривожності і тривоги, спробуємо визначити місце тривоги в структурі особистості.

Як специфічне явище психіки, проблему потрібно віднести до групи психічних станів.

Найбільш глибоко і послідовно групу психічних станів описав Н. Д. Левітов у своїй роботі “Про психічні стани людини”. Тут він дає, за нашою думкою, найбільш повне визначення психічного стану і пропонує їх класифікацію.

Психічний стан – це цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, яка показує своєрідне протікання психічних процесів в залежності від зображуваних предметів і явищ дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості.[21; 20]

Оскільки Н. Д. Левітов підкріплює тісний зв'язок між психічними станами і психічними процесами, стверджуючи, що не може біти психічних станів поза психічними процесами, то і класифікацію психічних станів він дає виходячи з вищесказаного затвердження. Н. Д. Левітов класифікує психічні стани за аналогією з класифікацією психічних процесів:

- психічні стани, що відносяться до пізнавальної діяльності;
- психічні стани, що відносяться до емоцій;
- психічні стани, що відносяться до вольових процесів.

Також він виділяє:

1. Стани особистісні та ситуативні.
2. Стани більш глибокі і більш поверхові, в залежності від сили їх

впливу на переживання та поведінку людини.

3. Стани позитивно чи негативно діючі на людину.
4. Стани тривалі і короткі.
5. Стани більш чи менш свідомі.[21; 27]

Виходячи з даної класифікації, тривожність можна віднести до емоційних станів особистості.

При цьому вважаємо необхідним уточнити термін “емоційний стан” як той, що відноситься і до почуттів, і до емоцій, не забуваючи при цьому, що ми відрізняємо емоцію від почуття. Емоція в ході еволюції виникла раніше почуттів, вона притаманна не тільки людині, але і тварині, і виражає ставлення до задоволення фізичних потреб. Почуття розвивалися на базі емоцій при взаємодії з розумом, в ході формування суспільних відносин і притаманні лише людині.[21; 29]

В своїх працях “Емоції і особистість” А. Н. Лук класифікує почуття, розподіляє їх на три “поверхи”:

- “вищі” соціальні почуття, які відображають вищі соціальні потреби – почуття справедливості, обов’язку, відповідальності і т. п.;
- “нижчі” емоції, які характеризуються виразною локалізацією або “анатомічною” прив’язкою – наприклад, почуття голоду, спраги і т. п.;
- почуття “проміжного поверху”, які розподіляються, в свою чергу, на три групи – позитивні (задоволення, радості, захоплення та інші), негативні (фрустрації, горе, тривога та інші) і почуттєво-нейтральні (байдужість, цікавість та інші).[22; 20-22]

Як ми бачимо, А. Н. Лук відносить тривогу до негативних почуттів, так як, на думку фізіологів, ці почуття супроводжуються збудженням переважно симптоматичного відділу вегетативної нервової системи, а зовсім не тому, що вони з точки зору сьогodнішньої моралі нижчі.

Дана класифікація розподіляє почуття виключно по ознаці наданого задоволення чи незадоволення.

Психологи поділяють почуття тривоги і тривожності як стійкий

психічний стан або рису особистості, хоча ці поняття тісно пов'язані між собою і без поняття сутності тривоги неможливе розуміння і вивчення тривожності.

Існує безліч визначень поняття “тривога”.

А. І. Захаров визначає цей психічний стан як передчуття небезпеки, стан неспокою, емоційно загострене почуття майбутньої загрози.[23; 146]

Лук А. Н. декілька уточнює це визначення тривоги і пояснює її як відчуття неконкретної, невизначеної загрози, невиразне почуття небезпеки.[22; 119]

Подібне визначення тривоги надає Гримак В. Д.: “Тривога – почуття дифузного побоювання і тривожного очікування, невизначеного безпекою або ж відчуття загрози, характер і час якої не піддаються точному передбаченню”. [24; 124]

Так чи інакше, але всі визначення припускають, що тривога – результат виникнення фрустрації або її очікування і стає первинною проявою стресу.

Н. Д. Левітов, досліджуючи психічний стан неспокою і тривоги, розглядав їх як внутрішні переживання, побоювання і порушення спокою, викликані можливими чи ймовірними неприємностями або затримкою приємного і бажаного.[25; 178]

Дане визначення, на наш погляд, найбільш повно відбиває сутність явища, що вивчається.

Також, Н. Д. Левітов помітив, що переживання тривоги тісно пов'язані, корелюють із змінами звичної обстановки, особливо з тими з них, які можуть загрожувати будь-яким неблагополуччям для індивідуума. З виникненням тривоги відчувається посилення поведінкової активності, зміни самого характеру поведінки, вмикаються додаткові фізіологічні механізми адаптації до умов, що змінилися. Зниження інтенсивності почуття тривоги свідчить про достатність, відповідність поведінкових і фізіологічних форм реакції у відповідь на порушення відповідних взаємовідносин організму із середовищем.

Таким чином, психологічну роль тривоги – охоронну і мотиваційну – можна порівнювати з функцією болі.[26; 123]

Однак тривога – не завжди сприймається як негативне почуття, тому що вона можлива і у вигляді радісного хвилювання, хвилюючого очікування.

Тим більше, ніяка пізнавальна діяльність людини не може не супроводжуватись тривогою. Сама ситуація пізнання чогось нового, невідомого, ситуація вирішення задачі завжди приховує в собі невизначеність, суперечність, а, отже, і привід для тривоги. Повністю зняти тривогу можна усунувши всі труднощі пізнання, що неможливо і не потрібно. Навчання та розвиток особистості проходять найкращим чином зовсім не тоді, коли тривога близька до нуля, а коли вона знаходиться на оптимальному рівні(необхідному в даній ситуації). І коли дитина навчена адекватним способам боротьби з нею.[27; 24]

Тривога філогенетично оформилась і закріпилась у вигляді психічного передвісника можливого болю, сигналу про небезпеку, яка ще не настала. Передбачення небезпеки носить можливий характер і залежить не тільки від ситуативних, але і в дуже великому ступені від особистісних особливостей. Індивідуальні якості грають тут провідну роль, тобто рівень тривожності в більшому ступені визначається особистими властивостями людини, ніж реальною ситуацією. Тривога, незрівняна викликаним подіями і явищами, перешкоджає формуванню нормальної адаптивної поведінки, викликає надмірні функціональні зрушення в фізіологічних системах організму. Можна сказати, що тривога лежить в основі будь-яких змін стану і поведінки, викликаних психологічним стресом [28; 18].

В психологічній літературі вже постійно дебатується питання про співвідношення тривоги і почуття страху. А. І. Захаров в роботі “Неврози у дітей і підлітків” виділяє наступні відмінності між тривогою і страхом, попереджуючи, проте, що ці різниці є умовними.

1. Тривога – це сигнал про загрозу, а страх – відповідь на неї.
2. Тривога – скоріше передчуття, а страх – почуття небезпеки.
3. Тривога володіє в більшому ступні збуджуючим, а страх – гальмуючим впливом на психіку.

4. Тривога більш характерна для осіб з холеричним темпераментом.
5. Стимули тривоги мають більш загальний, невизначений і абстрактний характер, страх – більш визначений і конкретний, утворюючи психологічно замкнутий простір.
6. Тривога як очікування небезпеки спроектована в майбутнє, страх як згадування про небезпеку має своїм джерелом головним чином минулий травмуючий досвід.
7. Не дивлячись на всю свою невизначеність, тривога в більшому ступені є раціональною (когнітивною), а страх – емоційний феномен. Відповідно, тривога скоріш лівопівкуляний, а страх – правопівкуляний феномен.
8. Тривога – соціально, а страх – інстинктивно обумовлені форми психічного реагування при наявності загрози [29; 163-171].

Провівши ряд експериментів радянський вчений Ф. Б. Березін визначив цілу “родину” адаптивних станів так званого “тривожного ряду”, які змінюють один одного по мірі зростання тривоги. В цьому ряду ним встановлені шість важких станів:

1. Відчуття внутрішньої напруги – являється початком вищевказаного “тривожного ряду” і відповідає найменшому ступеню тривоги. Напруженість, настороженість, а при достатньому вираженні тяжкий душевний дискомфорт – це переживання, характерні для першого етапу. Це всього лише сигнал, який дозволяє звернути увагу на пошук найближчої або імовірної загрози. Якраз на цьому етапі зародження і розвитку тривоги, доцільно зайнятися пошуком її джерел.

2. Наступний тип реакцій носить назву “гіперестезичні реакції”. Суть цього явища полягає в тому, що певний вид раніше нейтральних подразників набуває особливих впливових властивостей, що викликає наростання тривоги.

Навколо значимого подразника починають концентруватись цілі групи стимулів, які були раніше байдужими. В результаті людині починають “діяти на нерви” події і обставини, яким раніше вона не надавала ніякого значення. Тобто

на цьому етапі з'являється багато додаткових, неадекватних стимулів, що стимулюють почуття тривоги. Для поновлення душевної рівноваги в подібних ситуаціях, коли тривога породжується комплексом різних стимулів раніше цілком необразливих, важливо з'ясувати серед безлічі реально нейтральних факторів справжню причину тривоги і ліквідувати якраз її.

3. Власне тривога – центральний стан в ряду, що розглядається. Проявляється як переживання невизначеної загрози, почуття неясної (неусвідомленої) небезпеки. Неусвідомленість причин, які викликають тривогу, може бути пов'язана з нестачею інформації про потенціальну загрозу ситуації або є результатом того, що отримана інформація про причини тривоги знаходиться в суперечності з установками суб'єкта, його уявленням про власну особистість (“зі мною не може цього бути”, “це не для мене” і т. п). До того ж ріст інтенсивності тривоги сам по собі знижує можливість логічної оцінки інформації, що сприймається, її правильної переробки.

Останні три етапи ми тільки перерахуємо, тому що не ставимо за мету їх аналіз і характеристику.

1. Страх.
2. Почуття неминучості катастрофи, що насувається.
3. Тривожно-боязке збудження, провісник неврозу (надзвичайно виражений розлад тривожного ряду [30;122].

Ми розглянули тривогу як відносно епізодичну реакцію, але вона має аналоги в формі більш стійких психічних станів, коли виступає у вигляді тривожності.

Якщо тривога скоріш ситуативно обумовлений психологічний феномен, тривожність – особисто мотивована, а відповідно і більш стійка.

Ми будемо розглядати тривожність як схильність індивіда до переживання тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги.

Тривожність може виступати як ситуативний, тобто тимчасовий стан людини і як стійка риса його особистості. Відповідно, розрізняють ситуативну і

особисту тривожність [31; 18].

У різних ситуаціях прояви тривожності є неоднорідними. В деяких випадках люди мають схильність поводитися тривожно постійно, в інших – тривожність виявляється лише іноді та залежно від складності обставин [32; 89].

Ситуативно стійкі прояви тривожності прийнято називати особистісними і пов'язують їх із наявністю у людини відповідної особистісної риси (так звана «особистісна тривожність»). Це стійка індивідуальна характеристика, яка відображає схильність суб'єкта до тривоги і передбачає наявність у нього тенденції сприймати досить широкий спектр ситуацій як загрозливий, відповідаючи на кожен з них певною реакцією. Як схильність, особистісна тривожність активізується при сприйнятті певних стимулів, що розцінюються людиною як небезпечні, пов'язані зі специфічними ситуаціями загрози її престижу, самооцінці, самоповазі і т. д. [33;159].

На відміну від тривоги, як стану, тривожність як риса особистості притаманна далеко не кожному. «Тривожна людина» – людина, яка постійно не впевнена в собі і в своїх рішеннях, весь час очікує неприємностей, емоційно нестійка, помислива, недовірлива.

Ситуативно мінливі прояви тривожності називають ситуативними, а особливість особистості виявляє такого роду тривожність, що позначають як «ситуативну тривожність». Цей стан характеризується суб'єктивно пережитими емоціями: напругою, занепокоєнням, заклопотаністю, нервозністю. Такий стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю та динамічним у часі. Особи, що відносяться до категорії високотривожних, схильні сприймати загрозу своїй самооцінці і життєдіяльності у великому діапазоні ситуацій і реагувати дуже напружено, вираженим станом тривожності [34;479].

Отже зупинимось на нашому визначенні тривожності, та означимо, що це індивідуальна психологічна особливість, що виявляється в схильності людини часто переживати сильну тривогу із приводу відносно незначних

причин. Вона може розглядатися як особистісне утворення, або як особливість темпераменту, пов'язана зі слабкістю нервових процесів, або як і те й інше одночасно.

Тривожність як риса особистості може стати передвісником неврозу. Але, щоб вона не сформувалась, людина повинна накопичувати досвід невдалих, неадекватних способів подолання стану тривоги.

Саме тому для профілактики невротично тривожного типу особистості необхідно допомагати людям знаходити ефективні способи, з допомогою яких вони змогли б справитися з хвилюванням, невпевненістю та іншими проявами емоційної нестійкості.

Які ж механізми перетворення тривожності в рису особистості? На наш погляд, найбільш широко це питання висвітлив В. І. Гарбузов в книзі “Нервові діти”. Автор, займаючись проблемою дитячих неврозів, прийшов до висновку, що шлях до неврозу (а тривожність – це, як правило, передумова неврозу) частіше за все починається з придушення у дитини його темпераменту. В. І. Гарбузов вважає, що дитина обов'язково повинна виховуватись і жити відповідно зі своїм темпераментом [35;76].

Темперамент проявляється яскравіше за все в екстремальних ситуаціях: при загрозі для життя або благополуччю, в труднощах при досягненні особливо значних цілей, в життєвій боротьбі, приписуючи і забезпечуючи свій, індивідуальний стиль поведінки. Діючи згідно своєму темпераменту, людина долає труднощі ефективно. Діючи всупереч темпераменту, вона поводитьсь проти природньо. Виховання, період дитинства формують характер або згідно з темпераментом, або всупереч йому, що є неприродньо.

Вродженим являється не тільки темперамент, але і інстинкт самозбереження. Він наділяє живу істоту бути пильним, але міра його виразності і тип реагування при потраплянні в загрозову ситуацію диктуються темпераментом. Темперамент і інстинкт самозбереження взаємопов'язані. При пригнічуванні темпераменту природні зв'язки порушуються. В результаті формується дисгармонічна, нервова і важка особистість.

Чим більше характер відхиляється від своєї природної основи – темпераменту, тим більше темперамент пригнічується характером, тим менш ефективно вирішуються труднощі.

Проте темперамент, характер – лише частина формуючої особистості. Щоб збагнути механізм виникнення тривожності як стійкої якості особистості, необхідно зупинитись на ролі его в житті неусвідомлюваної психіки. У людини є два рівня психічної діяльності – усвідомлюючи і не усвідомлюючи сфери. В нерозривній єдності з свідомістю і при безумовній зверхності свідомості, неусвідомлене забезпечує нормальну адаптацію людини в навколишньому світі.

Разом з тим, у дитини з раннього дитинства формується система установок: установкою стає те, що дитині вагомо і емоційно прищеплювали у дитинстві,

особистий життєвий досвід. В. І. Гарбузов робить висновок про те, що установки – це неусвідомлений досвід людини [36;122].

Існує велика кількість установок. В людині, як правило, перемагає більш сильна, більш вагома, більш емоційна установка. Не зникає жодна з них, але вони різні по силі. Перемагає група схожих установок, утворюючих систему і формуючих неусвідомлену направленість особистості. Якщо формується система установок, яка сильно визначає направленість поведінки людини, то стає очевидним взаємозв'язок установок з характером. Таким чином, тривожність, як риса характеру песимістична установка на життя, коли вона видається як переповнена загроз і небезпек.

Причиною більшості неврозів і попереднього стану тривожності, за думкою В. І. Гарбузова, являються багаточисленні внутрішні конфлікти людини, природа яких різна:

А. Якщо одна з позицій свідомості суперечить іншій, неминуче виникає внутрішній конфлікт. Не зважаючи на щось, дуже бажане і важливе, людина переживає внутрішній конфлікт.

Б. Внутрішній конфлікт – це також зіткнення позицій свідомості і установок в неусвідомленій сфері психіки. Тут мають місце зіткнення розуму і

почуттів.

В. Внутрішній конфлікт – це боротьба суперечних установок, і тоді він цілком неусвідомлений.

Г. Внутрішній конфлікт – це і боротьба установок з темпераментом.

Д. Внутрішній конфлікт – протистояння усвідомлених спонукань, бажань і неусвідомленої самооцінки.

Також внутрішні конфлікти можна підрозділити на конфлікт інтересів, потреб і потягів.

Внутрішній конфлікт, таким чином, завжди – проблема вибору. Переживання, пов'язані з необхідністю вибору посилюються, якщо людина нерішуча. Вирішення конфлікту зволікається, що ще більше паралізує її активність. [37; 11].

Внутрішній суперечний стан може бути викликаний різними причинами, суперечними вимогами до дитини, що виходять з різних джерел, неадекватними вимогам, які ставлять його в принижене, залежне положення. В усіх трьох випадках виникає почуття втрати опори, втрати міцних орієнтирів в житті, невпевненість в оточуючому світі [38; 144].

Таким чином, проведений аналіз досліджень по проблемі тривожності дозволяє зробити ряд висновків:

1. Більшість психологів і психіатрів в розумінні природи тривожності виходять з того, що в її виникненні виявляється єдність соціального і фізіологічного.

– З. Фрейд висунув дві точки зору на проблему тривожності. Перша з них

– полягає в тому, що тривожність виникає в результаті витискування потягів. Згідно з його другою точкою зору, тривожність виникає в результаті страху перед тими потягами, виявлення яких або слідування яким створить зовнішню загрозу.

– За думкою А. Адлера, почуття внутрішнього неспокою виникає в тих випадках, коли людині не вдається реалізувати потребу в могутності.

– К. Хорні головне джерело тривоги бачила в виражених ворожих спонуканнях різного роду, які, в свою чергу, являються результатом неправильного виховання.

– Г. С. Саллівен вважає, що тривога – реакція на неадекватну реалізацію потреб людини в спілкуванні.

– За думкою Е. Фромма, тривога виникає в процесі індивідуалізації суб'єкта, так як людина починає усвідомлювати свою самотність і беззахисність в оточуючому світі.

– П. Муссен, Дж. Конжер і Дж. Каган розглядають тривожність як уроджений інстинкт, а обставини життя як стимули, що його актуалізують.

– Роджерс виділяє два можливих джерела тривоги. Перший з них полягає в тому, що частина власних сприймань людина не має можливості перевірити. Це призводить до неадекватної поведінки, і, як наслідок, виникає тривожність. Друге джерело тривоги К. Р. Роджерс бачить в порушенні злагодженості між двома системами: свідомою і несвідомою.

– Ф. С. Перлз вважає, що тривога – результат затримання дихання в момент підвищеного збудження.

– у свою чергу психолог М. С. Нейрмак вважає, що причина тривожності знаходиться в не адекватній самооцінці людини.

2. Тривога і тривожність відносяться до розряду важких станів.

3. Психічний стан тривоги і тривожність мають неоднозначне розуміння: тривога – це передчуття небезпеки, стан безпекою, емоційне загострене почуття майбутньої загрози. Тривожність – це схильність індивіда до переживання тривоги, яка характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги. Розподіляють ситуативну тривожність, пов'язану з конкретною зовнішньою ситуацією і особисту тривожність, яка являється стабільною властивістю особистості.

Тривожність як стійка властивість особистості формується в результаті внутрішніх конфліктів людини, природа яких різна.

1.3. Умови розвитку дитини в родині в залежності від порядку її народження

Важливими моментами у нашому дослідженні є аналіз і характеристика умов розвитку дітей в родині в залежності від порядку її народження; а також аналіз дослідження залежності виникнення важких становищ у дітей і порядку їх народження .

Зупинимось докладніше на аналізі нашого дослідження. Дану проблему досліджували такі вчені, як А. Адлер, А. І Захаров, Г. Т. Хоментаскас, В. С. Манова-Томова, В. І. Гарбузов.

В цілому ж, погляди перелічених авторів відносно даної проблеми співпадають, а їх теорії доповнюють одна одну.

Найбільш повно, на наш погляд, ситуацію розвитку дитини, в залежності від порядку її народження, охарактеризував Хоментаскас в роботі “Родина очима дитини”.

В цій праці ним дається аналіз умов розвитку першої дитини. Поява первістка розглядається батьками як дещо нове, непізнане, незвичайне, як диво, яке не перестає дивувати. Тому дитині з боку батьків надається тремтлива любов і замилювання.

“Перше дитя, – пише Г. Т. Хоментаскас, – на відміну від інших, отримує з самого початку свого існування величезну турботу і увагу з боку дорослих, його самопочуття і оточування постійно хвилюють оточуючих”. [40; 24]

Наступною відмінною рисою розвитку першої дитини Г. Т. Хоментаскас

називає те, що вона з’являється в родині ще недостатньо підготовленій до дітей. Поява дитини і догляд за нею в перші місяці пов’язані з певною часткою невпевненості, тривожності. Часто це призводить до того, що вимоги батьків то бувають надто жорсткими, категоричними, то раптом зникають або навіть змінюються на протилежні. Непослідовність батьків, на думку Г. Т.

Хоментаскаса, одна з причин того, що в подальшому діти сприймають батьків як людей непостійних, чию поведінку важко передбачати, і тому менш схильні розкривати свої почуття – невідомо, як в наступний раз на них відреагують мати чи батько.

Г.Т. Хоментаскас підкреслює важливість впливу на розвиток особистості першої дитини народження другої. Зупинимось на цьому докладніше. Автор надає наступний опис цієї ситуації.: “Для більшості первістків народження другої дитини повна несподіванка. Діти зацікавлені, їх увагу привертають змінені обриси фігури матері, вони чують розмови дорослих про намічену “надбаня”, спостерігають за приготуваннями до появи маля і т. д. Діти, як правило, хочуть щоб в їх родині було маля. Їх бажання зрозуміле – в родині їм потрібний не тільки авторитет, людина, яка захищає, турбується, керує, але і рівноправний друг для гри, супутник, компаньйон. Більш того, діти мріють бути таким ж, як їх батьки, тому народження малюка – це приємна перспектива спробувати себе в ролі батька чи матері, опікуна і вчителя. Ці дві внутрішні позиції утворюють емоційне позитивне ставлення первістка до майбутнього немовля”. [40; 24]

Однак, коли в родині з’являється немовля, навіть у дітей, які з нетерпінням очікували його, часто виникають зовсім інші почуття. Вони почувають себе забутими, знедоленим з’являється заздрість. Але ці почуття, як помічає Г. Т. Хоментаскас, не завжди повністю негативні, тому що мають певне психологічне розуміння – заохочують дитину до пошуку нових форм поведінки в родині. “Діти намагаються більше дотримуватись вимог дорослих, прилучатися всією своєю поведінкою до світу дорослих.

Зміни в родині при сприятливих умовах стають стимулом, поштовхом в розвитку особистості першої дитини. Вони можуть сприяти подоланню егоїзму, направляти енергію дитини на затвердження себе в більш зрілих способах спілкування з батьками, в допомозі іншим, в творчості і т. д.. Проте коли негативні почуття занадто інтенсивні, вони можуть стати причиною глибоких психологічних проблем”. [40; 26]

Після народження другої дитини первісток відчуває, що відбулися серйозні зміни в родині, особливо по відношенню до нього самого. Постійним об'єктом уваги, захоплення і турбот стає новонароджений. Таку різку перемену ставлення дитина сприймає як знедолення, втрату любові батьків.

Борючись проти незадовольняючої ситуації і сприймаючи новонародженого як його першопричину, первісток може почати відкрито висловлювати ворожість по відношенню до малюка. Якщо мати не реагує на сигнали старшої дитини, вона починає активно шукати засіб, як поновити емоційний контакт з батьками, як домогтися їх уваги, і затвердити особисту вагу в родині. Часто старша дитина звертається до методу наслідування поведінки малюка. Тоді він становиться плаксивим, вередливим, нещадним. Проте, конкуруючи таким чином з новонародженим, старша дитина повертає в своєму розвитку назад, тобто проявляється психологічна регресія. Якщо в родині складаються умови, що тільки такими примітивними способами поведінки можливо добитися любові і уваги батьків, то регресія може закріплюватися і стати серйозною проблемою” [40; 28] .

Присутність молодшого в сім'ї і в подальшому продовжує впливати на розвиток особистості старшого. В цьому аспекті Г. Т. Хоментаскас приводить дослідження психолога Г. Джонса. Ним було зроблено різноманітне дослідження біографій відомих діячів науки і мистецтва в Англії і США. Більш за все серед них виявилось первістків. Виходячи з теорії імовірності в родинях з двома дітьми серед відомих людей повинно бути по 50% перших і других дітей, але виявилось, що первістків серед відомих людей 64%.

Такі подібні результати і в інших дослідженнях. “Одна з гіпотез, - пише Г. Т. Хоментаскас, - пояснює той факт існуючою традицією дати кращу освіту старшому, тому як для вивчення інших дітей часто не залишається матеріальних коштів”. Однак чому тоді різниця між старшим і молодшим по навчанню, по прагненню до знань спостерігається в ранньому віці”. Напевно існують якісь психологічні фактори, зумовлюючі такий розвиток первістка.

Спробуємо в них розібратися. Г. Т. Хоментаскас акцентує увагу на

наступних факторах. Коли малюк трохи підросте, стає більш самостійним, ажіотаж навколо нього починає знижуватись, він більше не центр “родинної каруселі”. Наступає сприятливий час для старшого, який в цей час звичайно досягає шкільного віку, на нього частіш звертають увагу і батьки, і малюк”. [40;37]

В цій ситуації первісток починає реально сприймати свою перевагу над малюком, в той час як батьки надають більше значення його досягненням. Таку поведінку батьків дитина часто інтерпретує таким чином: він буде більш любимим і вагомим в родині, якщо досягне високих результатів в навчанні, спорті і т. п. В результаті дитина ставить перед собою соціально вагомі цілі, так як їх досягнення дозволяє почувати себе більш вагомим і любимим. Особливо ярко проявляється така тенденція в родинях, де різниця в віці між першою і другою дитиною невелика. Хоментаскас так описує утворену ситуацію:” Первісток весь час чуває, що малюк постійно “наступає йому на п’ятки”, - старший починає вчитись, і малюк, бачить як він трудиться, також намагається зробити щось подібне. В таких випадках прагнення старшого до досягнень особливо велике” [40; 38].

І таким чином, старші діти досягають в вибраній сфері діяльності дуже значного. Іноді трапляється, що молодша дитина випереджає старшу в визначеній, для обох значимій сфері. Такі ситуації неймовірно обтяжливі для старшого, і в результаті у нього, в більшості випадків, виникають порушення поведінки, почуття власної неповноцінності. У старшого виникає деструктивне ставлення до себе, яке приводить до прагнення відгородитись, виникає злість до оточуючих або реалізацію себе асоціальним шляхом. Г. Т. Хоментаскас називає цей конфлікт трагедією не знайденого шляху до відчуття власної гідності, самореалізації.

Ситуація розвитку другої дитини з самого початку якісно відмінна від описаної вище. Поява на світ другої дитини викликає значно менше тривоги у батьків. Друга вагітність сприймається матерями як більш приємний досвід. Таким чином, ще до народження малюк розвивається в більш сприятливих

умовах. Цей факт має суттєве значення, тому як дослідження показують, що неспокій, тривожність дітей часто пов'язані з неспокоєм матері під час вагітності.

Після народження другої дитини батьки менше утворюють ситуацію напруженості, менше турбуються з приводу її розвитку. Мати по відношенню до другої дитини, як правило, тендітніша, більш послідовна в вихованні. Тому другий і наступні діти частіше виявляються в більш спокійній, стабільній атмосфері, у порівнянні з первістками. Проте кожна позиція дитини в родині має свої позитивні і негативні сторони. Друга дитина стикається з іншими не менш складними обставинами родинних відносин, ніж старша.[40; 35]

Г. Т. Хоментаскас таким чином описує особливості розвитку другої дитини: “Друга дитина ніколи не переживає ситуації єдиної дитини, якій віддана вся увага, любов, беззастережне захоплення. Дослідження показують, що з другою дитиною мати менше розмовляє, менше нею займається. Частково це поповнює старша дитина по особистій ініціативі або по наполяганню батьків.

“Освіта” старшого не тільки частково замінює батьківське навчання, але і суттєво його поширює. В більшості родин старший раніш чи пізніш стає вожаком молодшого, сильно спрямовуючим його розвиток і інтереси. Це стає суттєвим стимулом розвитку молодшого. Проте за цим приховується і менш переважила сторона їх взаємодії. Молодший почуває, що ніколи не зможе зрівнятися із старшим. Почуття неповноцінності у малюка іноді просто провокується старшим, який спершу заохочує малюка на різного роду змагання, внаслідок висміює його, демонструючи власну силу і перевершення”. Г. Т. Хоментаскас називає таку поведінку первістка свого роду помстою за відібрані у нього малюком любов і увагу батьків. Проте суперництво, конкуренція з боку старшого і молодшого дітей – явище настільки розповсюджене, що часто вважається неминучим.

Друга дитина після дитячого періоду без застережливої материнської

любові попадає в ситуацію вибору засобів, якими він може досягти любові і уваги батьків” [40; 39] .

Г. Т. Хоментаскас виділяє наступні можливі способи поведінки дитини:

1. Малюк може кинутися навздогін за старшим, з більшою старанністю розвивати в собі здатності для повноцінної конкуренції і в надії стати коли-небудь краще нього, сильніше в якомусь відношенні”.

2. Другий може вибрати шлях прямувати за старшим і якимось існувати в його “тіні”. В такому випадку він постійно отримує недостатньо батьківської любові і уваги як автономна неповторна істота. Це травмує його самоповагу, почуття власної поважності”.

3. Друга дитина може почати сприймати старшого як перешкоду, яка стоїть між ним і батьками. Це приводить до конкурентних відносин з ним і проявляється в почутті заздрості, прагнення принизити його в очах батьків, пліткуванні, надмірній похвалі. Така поведінка молодшого тільки посилює ситуацію ворожості і конкуренції.

4. Дитина направляє свою енергію не на конкурування з старшим, а на ломку батьківських обмежень. Самими батьками така поведінка частіш сприймається як проява неслухняності, як результат недостатньо суворого виховання, розбещення. Таким чином, прагнення дитини пробитися скрізь обмеження зустрічаються зі зростанням обмежень з боку батьків, з їх жорстокістю. Г. Т. Хоментаскас пише про створення в такій ситуації порочного кола: протест проти обмежень – жорстокість обмежень – більш сильний протест і т. д. Часто такий спосіб “війни” молодшого призводить до скоєння ним правопорушень.

5. При виборі даної стратегії поведінки дитина як би відмовляється від боротьби за себе, втрачає надію досягти відчуття власного значення і любові з боку оточуючих.[40]

Особливі і унікальні умови розвитку молодшої і середньої дитини.

Друга чи третя дитина, в залежності від подальшого розвитку родини, може виявитися молодшою дитиною або стати середньою. Перший випадок Г.

Т. Хоментаскас описує наступним чином: “Молодша дитина триваліше, ніж перша або середня відчуває до себе полегшене ставлення дорослих і тривалий час залишається “малюком”. Поблажливе ставлення приводить до того, що мало включається в звичайне життя родини. Коли дитина бачить перед собою більш вмілих, “дорослих” старших братів і сестер, вона прагне їх досягти, обігнати. Однак таке сильне бажання в той же час непослідовне. Звикнувши до допомоги оточуючих і приймаючи як належне, зустрівшись з більш важкими перешкодами, вона очікує і потребує їх підтримки.

На особистість молодшої дитини робить великий вплив і та обставина, що ставлення батьків до нього, у порівнянні з первістком, різко не змінилось. В результаті він більш впевнений в постійності емоційного ставлення батьків до себе і росте більш самовпевненим і оптимістичним”.[41; 119]

В родинях з великою кількістю дітей друга (третья, четверта і т. д.) дитина стикається із змінами родинної структури у зв'язку з появою малюка. Це накладає певний відбиток на середніх дітей, суть якого Г. Т. Хоментаскас збирається проаналізувати.

Середня дитина ніколи не має привілеїв старшої, пише він, – яка постійно бачилася їм і батькам також як сама розвинена, сильна, розумна. Для більшості других дітей вона – недосяжний ідеал. Друга дитина часто знаходить собі місце в родині, обираючи роль “малюка”. Проте народження ще одного малюка вибиває у нього з-під ніг життєві установки, що тільки-но почали формуватися. Тому друга дитина яскраво реагує на появу “конкурента”. Часто вона діє по принципу регресу, тобто як би повертається на більш ранню стадію розвитку.

Тривалий час вона залишається плаксивою, постійно потребує турботи, просить соску і т. п. Такими своєрідними діями вона хоче повернути собі позицію малюка.

Зміна позицій середньої дитини ускладнена тим, що вона ніби є обмеженою зверху першою дитиною – в родині вже є сильний і здібний. В той же час вона почуває, що не може конкурувати з малюком, так як не володіє його безпосередністю, чарівністю. Виявившись поміж цих двох позицій,

середні діти частіше, ніж інші, почувають несправедливість, вважають себе ображеним, знедоленим”.[42; 261]

Дитина в цій ситуації шукає нові способи включення в життя родини. Вона може стати по відношенню до батьків дуже піддатливою, слухняною, додержуватися всюди порядку, надавати батькам різні послуги, прийняти по відношенню до молодшого роль няні, і т. п.. Якщо йому це не вдається, він починає сприймати цей світ несправедливим, що викликає у нього агресивні думки і дії. Для того, щоб конкурувати з старшим і молодшим, він використовує всі можливі засоби – інтриги, ябедничество, засоби фізичної боротьби. На цьому етапі дитина потребує допомоги і підтримки і якщо вона її не отримує, установка, що свій шлях в цьому світі можна пробити і утримати лише силою і агресією, закріплюється, стає його характерною рисою.

Специфічна обстановка складається в родині, де росте єдина дитина, Г. Т. Хоментаскас так описує особливості її розвитку: “Єдині діти з самого початку розвиваються в особливій атмосфері. Оточені тривалий час лише дорослими, вони отримують більш обмежений особистий досвід у порівнянні з дітьми, які мають братів і сестер. Не маючи можливості порівнювати себе в родинній обстановці з братами і сестрами подібного віку, а бачивши перед собою лише недосяжних, все умілих і могутніх дорослих, дитина гостро відчуває свою слабкість, недосконалість. Так, опосередковано, самою ситуацією розвитку дитина збентежується і в результаті може втратити віру в свої сили.

Єдиним дітям, як правило, дуже багато допомагають, і з часом малюк починає усвідомлювати себе постійно потребуючим допомоги”.[40; 61]

Розвиваючись в атмосфері надмірної опіки, не тільки втрачають впевненість, але і сприймають будь-яку допомогу з боку батьків як само собою розуміюче, вимагають її, коли у цьому немає необхідності. “Дитина починає почувати силу в своїй слабкості, зловживає увагою і турботою оточуючих. Діти стають маленькими тиранами.”[40; 61]

Іншою характерною особливістю розвитку єдиних дітей, Хоментаскас називає те, що вони не мають можливості близько спілкуватись з іншими

дітьми свого віку (братами, сестрами), що частіш за все приводить до невірної самооцінки. Єдині діти схильні вважати себе унікальними, цінними, ставлять себе вище за інших”. В школі, де вони попадають в ситуацію порівняння з іншими дітьми, яка часто розкриває їх завищену зарозумілість, вони з усіх сил борються за те, щоб підтримувати ефективний образ себе”. [40; 62]

Проте в ситуації розвитку єдиних дітей є свої позитивні сторони. Г. Т. Хоментаскас виділяє наступні з них: по-перше, вони отримують більше уваги і любові батьків. По-друге, батьки єдиної дитини мають більше можливостей розвивати його здібності, бути більш уважними до його внутрішнього світу, його переживань. Будучи ближче до дитини, батьки більше впливають на розвиток його особистості, ніж в інших родин.

Таким чином, можливо вивести, що як погані, так і добрі аспекти батьківського ставлення в родині з однією дитиною залишають більш яскравий слід в його особистості [40; 62].

Дослідженням впливу порядку народження дитини в родині на формування його особистості займався німецький вчений А. Адлер. За його думкою порядок народження (позиція) дитини в родині має вирішальне значення. Особливо важливе сприйняття ситуації, що скоріш за все відповідає певній ситуації. Тобто від того, яке значення приділяє дитина ситуації, що склалася залежить, як вплине порядок її народження на стиль життя. Більш того, оскільки це сприйняття суб'єктивне. у дітей, які знаходяться в будь-якій позиції, можуть вироблятися любі стилі життя. Однак в цілому певні психологічні властивості виявились характерними саме для конкретної позиції дитини в родині.

Згідно А. Адлеру, положення первістка можна вважати вигідним, поки він – єдина дитина у родині. Батьки зазвичай сильно переживають з приводу появи першої дитини, і тому цілком віддають себе йому. Перша дитина отримує безмежну любов і турботу від батьків. Він, як правило, насолоджується безтурботним і спокійним існуванням. Але це продовжується до тих пір, поки наступна дитина не позбавить його своєю появою привілейованого положення.

Ця подія драматичним образом міняє положення дитини і його погляд на світ [43; 162].

А. Адлер часто описував положення первістка при народженні другої дитини як положення “монарха, позбавленого трону”, і відзначав, що цей досвід може біти дуже травматичним. Коли старша дитина спостерігає, як його молодший брат чи сестра перемагає у змаганні за батьківську увагу і тендітність, він, природньо, буде схильний відвойовувати свою зверхність в родині. Проте цей бій за повернення центральної позиції в родинній системі з самого початку приречений на невдачу – колишнього не повернути, як би первісток не намагався. З часом дитина усвідомлює, що батьки дуже заклопотані, дуже засмикані або дуже байдужі, щоб терпіти його інфантильні вимоги. Крім того, у батьків значно більше влади, ніж у дитини, і вони відповідають на його важку поведінку (вимога уваги до себе) покаранням. В результаті подібної родинної боротьби первісток “привчає себе до ізоляції і засвоює стратегію виживання на самоті, не потребуючи будь чиєї прихильності чи схвалення. Адлер також вважав, що сама старша дитина в родині скоріш за все консервативна, прагне до влади і схильна до лідерства. Тому вона часто стає охоронцем родинних установок і моральних стандартів.

А. Адлер вважав, що позиція єдиної дитини унікальна, тому що в неї немає інших братів і сестер, з якими йому доводилось би конкурувати. Ця обставина, поряд з особливою чутливістю і материнською турботою, часто приводить єдину дитину до великого суперництва з батьком. Вона надто довго і багато знаходиться під контролем матері і очікує такого ж захисту і турботи від інших. Головною особливістю цього стилю життя стає залежність і егоцентризм [44; 123].

Така дитина протягом всього дитинства продовжує бути центром уваги життя родини. Проте пізніш він як би раптово пробуджується і відкриває для себе, що більше не знаходиться в центрі уваги. Єдина дитина ніколи ні з ким не ділила свого центрального положення, не боролася за цю позицію з братами чи сестрами. В результаті у неї часто бувають труднощі у взаємовідносинах з

однолітками.

Умови розвитку другої або середньої дитини А. Адлер описує наступним чином. Другій дитині з самого початку задає темп його старший брат чи сестра: ситуація стимулює його побивати рекорди старшого. Дякуючи цьому нерідко темп його розвитку виявляється більш високим, ніж у старшої дитини. Наприклад, друга дитина може раніш, ніж перша, почати розмовляти або ходити. “Він поводить себе так, неначе змагається, і якщо хто-небудь виривається на пару кроків вперед, він поспішає його випередити. Він весь час несеться на усіх парах.

В результаті друга дитина виростає суперником і честолюбцем. Його стиль життя визначає постійне прагнення довести, що він кращий за свого старшого брата чи сестри. Отже, для середньої дитини характерна орієнтація на досягнення. Щоб добитися перевершення, він використовує як прямі, так і обхідні методи. А. Адлер також вважав, що середня дитина може ставити перед собою непомірно високі цілі, що фактично підвищує імовірність можливих невдач. Цікаво визначити, що Адлер сам був середньою дитиною в родині.

Положення останньої дитини рідкісне в багатьох відношеннях. По-перше, вона ніколи не відчуває шоку “позбавлення трону” іншою дитиною, і, будучи “малюком” або “улюбленцем родини” родини, може бути оточений турботою і увагою з боку не тільки батьків, але, як це буває в великих родинах, старших братів і сестер. По-друге, якщо батьки обмежені у коштах, у нього практично немає нічого свого, і йому доводиться користуватися речами інших членів родини. По-третє, положення у старших дітей дозволяє їм задавати тон; у них більше привілеїв, ніж у нього, і тому він відчуває сильне почуття неповноцінності, поряд з відсутністю почуття незалежності.

Не дивлячись на це, молодша дитина володіє однією перевагою: у неї висока мотивація перевищити старших дітей. В результаті він досягає високих результатів у вибраному виді діяльності. А. Адлер іноді говорив про “молодшу дитину, яка бореться” як про можливого майбутнього революціонера [44; 127].

Кожний з вищенаведених прикладів уявляє собою стереотипний

опис “типової” старшої, єдиної, середньої і самої молодшої дитини.

Як відзначалось раніше, не у кожної дитини стиль життя повністю співпадає з загальними описами, даними А. Адлером. Він затверджував лише те, що у кожної дитини в родині припускається наявність певних проблем. А. Адлер зробив спробу дослідити типи проблем, з якими стикаються діти, а також рішення, які вони можуть приймати, щоб впоратися з цими проблемами.

Болгарський психолог В. С. Манова-Томова і вітчизняний фахівець В. І. Гарбузов вивчали у своїх роботах ситуацію розвитку єдиної дитини. Зупинимось докладніше на дослідженнях кожного з авторів.

Першою і основною особливістю єдиної дитини В. С. Манова-Томова в книзі “Психологічна реабілітація при порушеннях поведінки в дитячому віці” називає ситуацію, коли всі турботи в родині зосереджені на ній.” Дитина стає абсолютною прицільною точкою, фокусом, в якому концентрується всі її старання і амбіції. Бажання і вимоги батьків частіше за все зводяться до прагнення, щоб їхня дитина була першою в усьому, щоб в будь-якому відношенні вона була вище за інших дітей. Дитині цілком самовільно пред’являються вимоги без обліку його можливостей, тоді як батьки переконані, що вона все вміє.

Єдина дитина представляє собою абсолютну міру для своїх батьків. І на підставі цього допускаються дві скрути, однаково шкідливі і однаково несприятливі як для дитини, так і для самої родини. Прагнучі задовольнити свої амбіції і досягнути вершин не здійснених ними мрій, батьки вимагають від єдиної дитини більше, ніж вона може дати. Інша крайність полягає в тому, що єдину дитину нескінченно милують, оберігають від будь-якої напруги і зусилля. Йому все дозволяється, від єдиної дитини нічого не вимагається. І в обох випадках це шкодить дитині правильно пристосуватись до вимог родинного середовища. Наступаючі негативні результати йдуть за рахунок неправильного розвитку дитини та сприяють ряду відхилень і порушень її поведінки.[46; 63]

За думкою В. С. Манової-Томової, батьки єдиної дитини не мають можливості вимірювати і індивідуалізувати свої потреби та вплив. Тому такі

батьки нерідко втрачають почуття міри, піклуючись про свою дитину. Вони роблять все самі замість дитини і, самі того не розуміючи, вбивають прагнення до самостійності дитини, роблять її повністю залежною від них і тим самим обмежують його можливості подальшого пристосування до потреб життя.

Таким чином, головна якість, яка відрізняє єдину дитину, якість, яку за думкою В. С. Манової-Томової неможливо побороти, це перш за все його самопочуття, і що він являється і завжди повинен бути центром уваги інших і “центром Всесвіту”. Тому у єдиної дитини частіше і в більшому ступені відсутнє почуття розуміння іншої дитини, іншої людини. У одних дітей, здійснюючи виховні міри, таке саме почуття можна пом’якшити, у інших воно залишається яскраво вираженим; проте, у всіх єдиних дітей, вважає В. С. Манова-Томова, в більшому чи меншому ступені воно залишається в основі становлення їх особистості [47; 156].

В. І. Гарбузов, досліджуючи дітей, хворих на невроз, помітив, що більшість з них єдині діти.

Спостерігаючи ним єдині діти отримували гарний інтелектуальний розвиток, відносно рідше страждали він неприйняття з боку батьків і нестачі батьківської любові.

Проте вони частіше виховувались в умовах прийняття надмірної уваги, своєрідного поєднання недооцінки можливостей дитини з переоцінкою його особистості в цілому, вимогливості, обмежень, з непослідовністю, задоволенням потреб і т. д.. Все це, як зауважує Гарбузов, погіршується підвищеним ризиком проєкцій на єдиних дітей психічної нестійкості, порушень психосоматичної патології батьків.

“Порушення виховання в таких умовах, - пише В. І. Гарбузов, - неоднозначні і складні, як і їх результати. У єдиних дітей, страждаючих на невроз, частіше виявлялися перед невротичні радикали “тривожної підозрливості та замкнутості”, “єгоцентричності”, “інфантильності з психомоторною нестійкістю”. Ним притаманно патогенне поєднання підвищеної справжньої самооцінки з відчуттям неповноцінності. Вони менш витривалі у ситуаціях

психічної напруги, недостатньо підготовлені до адекватного подолання труднощів та невдач, адекватному реагуванню на переживання, пов'язаних з ним. [38; 66]

Все це, обумовлюючи контраст характеристик, призводило на пре невротичному етапі до формування тривожності, підозрілості, боязливості поряд з агресивністю у відношеннях з однолітками. У результаті у таких дітей при наявності невротизму нерідко проявляються рудименти ідей відношення зі схильністю до звинувачення оточуючих в недобррозичливості, заздрісності, агресивності (перенос) та елективного аутизму (вдома - багатослівний, невтриманий, серед сторонніх – витриманий)” [38; 71] .

Таким чином, результати дослідження В. С. Манової-Томової та В. І. Гарбузова, щодо ситуації розвитку єдиних дітей, співзвучні з описом цієї проблеми у Г. Т. Хоментausкаса та А. Адлера, але істотно доповнюють їхні концепції.

Проблеми вивчення залежності наявності невротичних захворювань від порядку народження дитини в родині займався А. І. Захаров.

Як і В. І. Гарбузов, і В. С. Манова-Томова, він виділяє особливу схильність до неврозів серед єдиних дітей.

Якщо в родині декілька дітей, та один з них страждає на невроз, то викликає інтерес порядок їх народження. Захаров вважає, що найбільша небезпека невротизації відводиться першій дитині у родині, в якій більш низька адаптація, ніж у наступних дітей. “Це пов'язано також із тим, що перші діти більш залежні і навіяні, схильні до боязні втрати батьківської уваги, схильні до почуття провини і ворожості; у них більше проблем, пов'язаних зі страхами та коливаннями настрою”.

Проведене А. І. Захаровим дослідження показало наступні результати. “Достовірно найбільший бал невротизації набрали перші діти (дівчатка). У хлопчиків подібні відмінності представлені тенденцією. Ступінь невротизації єдиних дітей приближується до невротизації перших дітей; серед хлопчиків єдині діти більш невротичні, ніж молодші (другі) діти в родині.”[48; 159]

Приймаючи до уваги той факт, що більшість неврозів супроводжуються тривожними порушеннями, ми можемо припустити, що подібні результати можливо отримати, досліджуючи залежність рівня тривожності від порядку народження дітей в родині.

Таким чином, зробив аналіз умов розвитку дітей в родині в залежності від порядку її народження, а також досліджень залежності виникнення важких станів у дітей від їх позицій у родині, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Перша дитина росте часто в обставинах батьківського неспокою, що призводить до непослідовності у вихованні. Величезний травмуючий вплив чинить на неї народження другої дитини. А. Адлер назвав цей феномен шоком “скидання з трону”. До позитивних моментів розвитку першої дитини слід віднести велику увагу батьків до дитини, її інтелектуального розвитку.

2. Друга дитина починає життя в більш приємній атмосфері. Батьки ставляться до неї більш спокійно та послідовно. Проте друга дитина зростає у стосунках постійної конкуренції зі старшим, що може, з одного боку, стати стимулом до розвитку, з іншого – пригнічувати її.

3. Молодша дитина з одного боку оточена надмірним піклуванням з боку батьків і старших братів і сестер. З іншого боку, перед його очима – наочний приклад успіхів старших дітей. Тому молодший може обрати один з двох шляхів розвитку: намагатися перевершити в умінні братів та сестер, або надовго залишитись “малюком”, “улюбленцем родини”.

4. В багатьох випадках несприятлива ситуація розвитку єдиної дитини. Усі піклування батьків зосереджені на ній, і в своєму піклуванні батьки часто впадають у дві крайності: вимагають виконання непосильних потреб, або навпаки, оберігають дитину від будь-якого зусилля, що в рівному ступені негативно відбивається на дитині. Окрім того, єдина дитина не отримує можливості спілкуватися в родині з іншими дітьми, що веде внаслідок до труднощів у спілкуванні з однолітками. Проте позитивний аспект положення єдиної дитини полягає у відносно великих його можливостях розвитку здібностей.

5. Дослідження А. І. Захарова показали, що найбільш вразливі до несприятливих впливів середовища єдині діти та перші діти. Вони набрали найвищий бал невротизації. Молодші (не перші) діти виявились більш спокійними за відношенням до невротичних розладів.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ПОРЯДКУ НАРОДЖЕННЯ НА РІВЕНЬ ТРИВОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

2.1 Процедура дослідження проблеми впливу порядку народження на рівень тривожності особистості

Метою нашого дослідження є виявлення взаємозв'язку між рівнем тривожності людини та порядком її народження у родині.

Об'єктом нашого дослідження є вибірка із 90 осіб.

Предмет дослідження – залежність рівня тривожності особистості від порядку її народження у родині.

Виходячи з особливостей ситуацій розвитку дітей, що займають різні позиції у родині, охарактеризовані вітчизняними та зарубіжними авторами, а також ґрунтуючись на дослідженнях Захарова А. І., пов'язаних з вивченням залежності ступеню невротизації дитини від порядку її народження, ми висуваємо наступні гіпотези:

1 Найвищий рівень тривожності мають перші діти, дещо нижчий рівень тривожності у єдиних дітей та найнижчий бал за шкалою тривожності мають другі діти.

2 З віком коефіцієнт кореляції між рівнем тривожності та порядком народження людини буде зменшуватись, тобто найвищий коефіцієнт

кореляції буде у віковій групі від 15 до 25 років, а найнижчий – в групі старше 55 років.

У процесі роботи ми ставили перед собою такі завдання:

1. З'ясувати загальний рівень тривожності молодого та дорослого населення.

2. Висвітлити залежність рівня тривожності від порядку народження людини в

окремих вікових категоріях та незалежно від віку.

3. Прослідкувати вікову динаміку залежності рівня тривожності від порядку

народження людини.

Вибірку нашого дослідження складає 90 осіб. З метою послаблення фактору віку на предмет дослідження, а також з метою з'ясування залежності рівня тривожності від порядку народження в окремих вікових групах, всі респонденти були об'єднані у п'ять вікових груп: 15 – 25 років, 26 – 35 років, 36 – 45 років, 46 – 55 років, а також 56 років і старше.

У кожній віковій групі виявилось 18 респондентів, 6 з яких є першими дітьми, 6 – другими, і 6 – єдиними дітьми. З метою послаблення впливу інших різноманітних факторів на об'єкт нашого дослідження в нашу вибірку увійшли респонденти, не пов'язані між собою за родом зайнятості, сімейним та соціальним положенням і т. д..

Методологічною базою для проведення нашого дослідження є методика, запропонована Ч. Д. Спілбергером.

Дана методика дозволяє диференційно вимірювати тривожність і як властивість особистості, і як психічний стан.

Бланк шкал самооцінки Ч. Д. Спілбергера включає в себе інструкції та 40 питань – суджень, 20 з яких призначені для оцінки рівня ситуативної тривожності та 20 – для оцінки особистісної тривожності.

Результати дослідження подані у вигляді діаграм, а також у вигляді коефіцієнтів кореляції Ч. Е. Спірмена.

Результати, викладені як для всієї вибірки в цілому, так і для окремих вікових груп.

2.2 Результати дослідження проблеми впливу порядку народження на рівень тривожності особистості

Тепер зупинимося на результатах дослідження проблеми впливу порядку народження на рівень тривожності особистості та більш докладному аналізі залежності рівня тривожності в окремих вікових підгрупах:

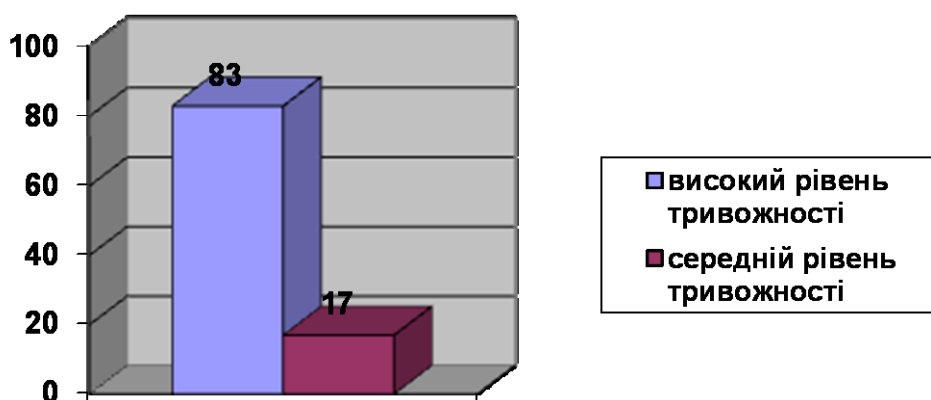
1. Першою віковою групою в нашому дослідженні є респонденти від 15 до 25 років.

Коефіцієнт кореляції між факторами тривожності та порядку народження у цій віковій категорії найбільш високий. Він складає:

- 0,89 – для ситуативної тривожності;
- 0,87 – для особистісної тривожності .

Рівні тривожності серед перших, других та єдиних дітей відрізняються в даній підгрупі дуже істотно як у випадку ситуативної, так і особистісної тривожності.

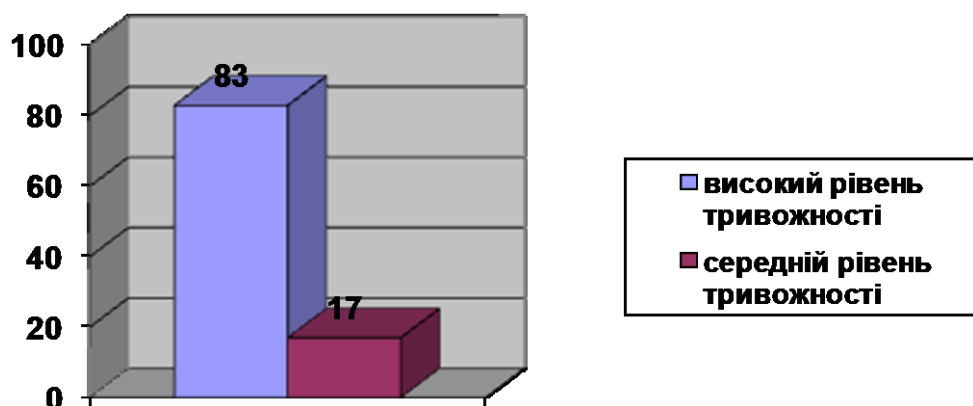
Так, 83% перших дітей мають високий рівень ситуативної тривожності; 17% - середній рівень тривожності; низького рівня тривожності не мав ніхто з опитаних респондентів – перших дітей 15 – 25 років.

Діаграма 2.1 - Рівні ситуативної тривожності серед перших дітей 15 – 25 років

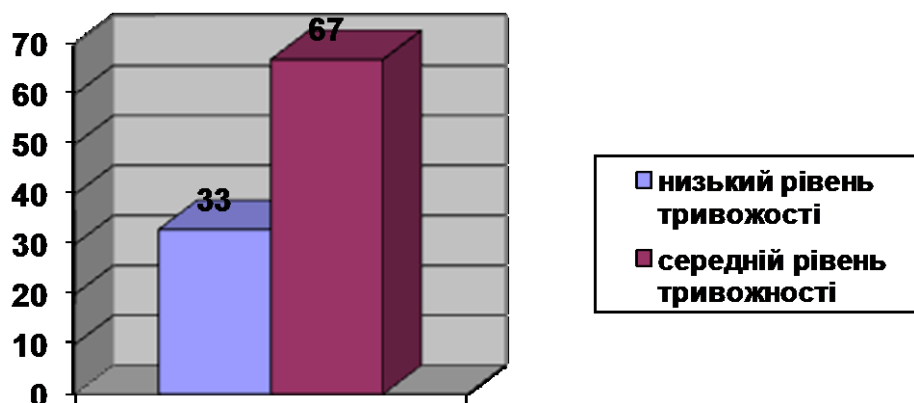
У випадку особистісної тривожності результати були такими ж: 83% опитуваних показали наявність високого рівня тривожності; 17% – середній рівень тривожності; ніхто з опитуваних не мав низького рівня особистісної тривожності.

Діаграма 2.2 – Рівні особистісної тривожності серед перших дітей 15-25 років

Спираючись на результати нашого теоретичного дослідження, можемо припустити, що у даній віковій групі більшість респондентів є членами первинної сім'ї. Тому у такому випадку має місце такий фактор впливу, як батьківсько-дитячі відносини та розподіл рольових обов'язків між дітьми у родині, які зберігаються за опитуваними на момент дослідження. Як ми і припускали, дана група має достатньо високий рівень як ситуативної так і особистісної тривожності за результатами опитування.

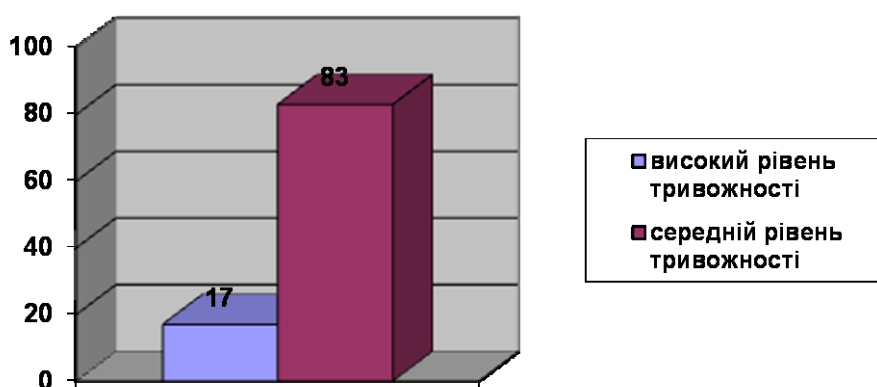
Більшість других дітей цієї ж вікової категорії мають середній рівень як ситуативної, так і особистісної тривожності. З них 67% респондентів показали наявність середнього рівня ситуативної тривожності; 33% опитуваних мають низький рівень ситуативної тривожності; високого рівня ситуативної тривожності серед других дітей 15 - 25 років не мав ніхто.

Діаграма 2.3 – Рівні ситуативної тривожності серед других дітей 15-25 років

Рівень особистісної тривожності у других дітей даної вікової категорії виявився децю вищим, ніж рівень ситуативної тривожності.

Так 83% других дітей показали наявність середнього рівня тривожності, 17% других дітей показали високий рівень особистісної тривожності; низького рівня особистісної тривожності не мав ніхто.

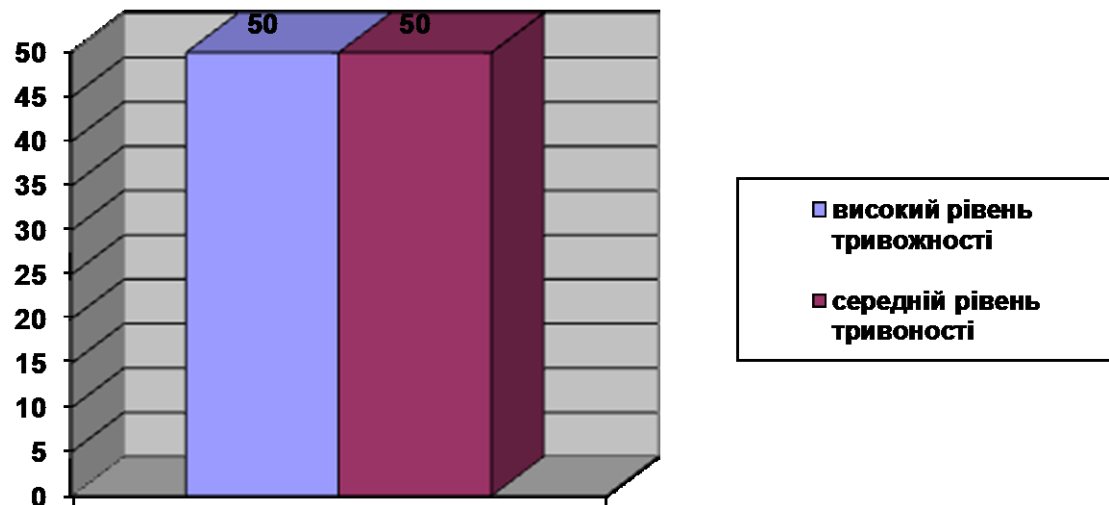

Діаграма 2.4– Рівні особистісної тривожності серед других дітей 15-25 років

Розглядаючи показники тривожності других дітей у даній віковій категорії, ми припускаємо, що у респондентів зв'язки з первинною батьківською родиною ще досить міцні і стосунки, що створюються там, є важливими. Це, на наш погляд, і вплинуло на результати їх опитування.

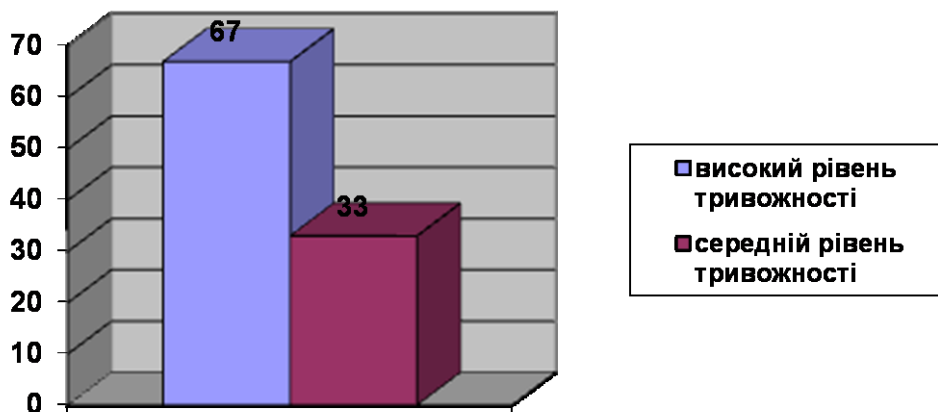
Дослідження єдиних дітей 15–25 років на предмет особистісної та ситуативної тривожності показало наступні результати:

- рівень ситуативної тривожності підвищений у 50% респондентів даної підгрупи;
- середній рівень ситуативної тривожності мали також 50% досліджених;
- низького рівня тривожності в дані підгрупі не спостерігалось.

Діаграма 2.5–Рівні ситуативної тривожності серед єдиних дітей 15-25 років

Рівень особистісної тривожності відрізняється від попередніх показників, він був підвищеним у 67% респондентів. Середній рівень особистісної тривожності мали 33% опитаних, а низького рівня особистісної тривожності не спостерігалось.

Діаграма 2.6–Рівні особистісної тривожності серед єдиних дітей 15-25 років

Слід зазначити, що результати опитування єдиних дітей відрізняються від результатів вищезазначених категорій, а саме: є трохи нижчими від результатів перших дітей і дещо вищим рівнем тривожності, ніж другі діти.

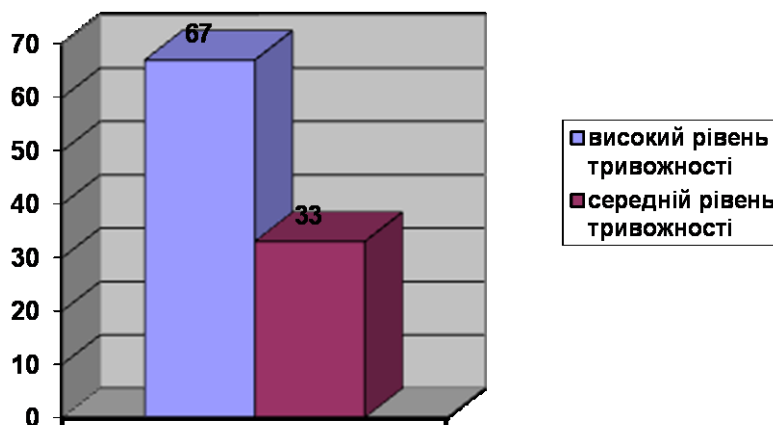
2 Розглянемо особливості тривожності наступної вікової підгрупи (26 – 35 років).

Коефіцієнт кореляції між факторами тривожності і порядком народження в даній підгрупі склав:

- 0,58% для ситуативної тривожності;
- 0,46% для особистісної тривожності.

Рівні тривожності серед перших, других та єдиних дітей відрізняються менш істотним коефіцієнтом, ніж у попередній віковій групі.

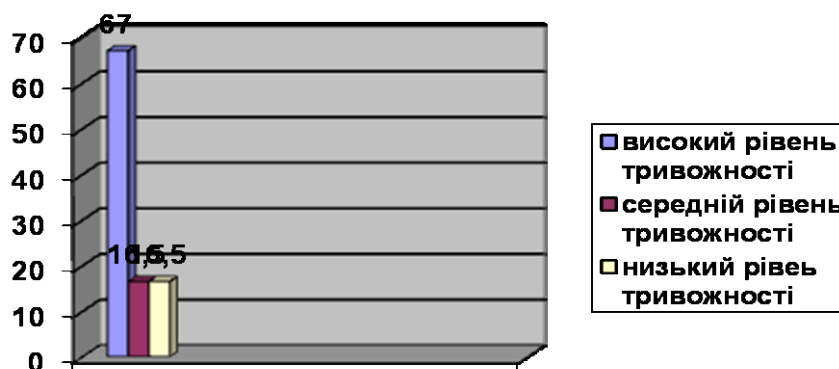
Перші діти цієї вікової групи менш тривожні, ніж перші діти 15 – 25 років, однак більш тривожні, ніж їх однолітки – другі і єдині діти. Серед даної підгрупи високу ситуативну тривожність мають 67% перших дітей; 33% – мають середній рівень тривожності. Низького рівня ситуативної тривожності не було ні у кого з перших дітей в даній віковій групі.

Діаграма 2.7 – Рівні ситуативної тривожності серед перших дітей 26 – 35 років

Рівень особистісної тривожності у перших дітей 26 – 35 років трохи відрізняється від показників ситуативної, що відображається у наступних показниках:

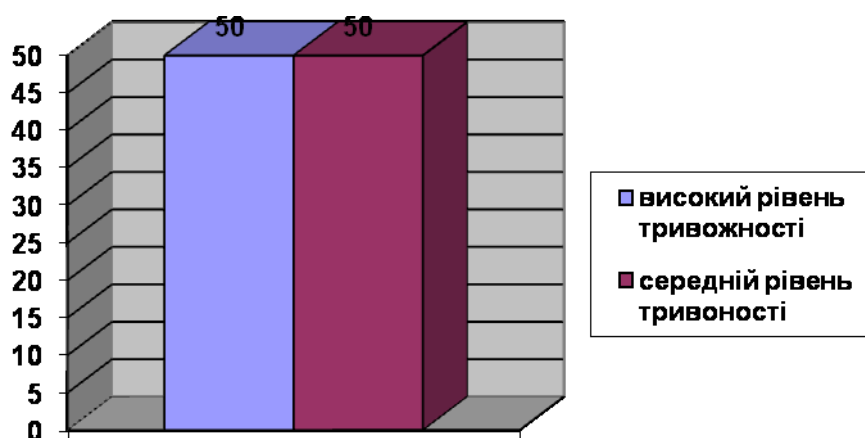
- 67% мають високий рівень особистісної тривожності;
- 16,5% показало середній рівень особистісної тривожності;
- 16,5 % респондентів має низький рівень тривожності.

Діаграма 2.8–Рівні особистісної тривожності перших дітей 26-35 років

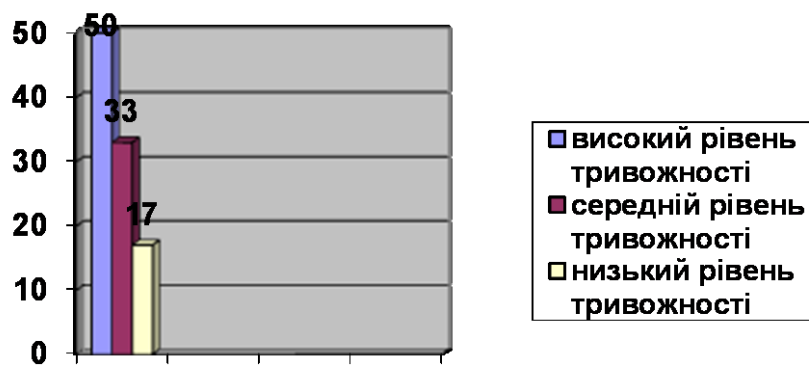
Як бачимо серед даної вікової категорії були виявлені респонденти із числа перших дітей, які мали низький рівень особистісної тривожності. чого не спостерігалось серед респондентів 15-25 років.

Дослідження тривожності серед других дітей даної підгрупи показало наступні результати: в поданій підгрупі рівень ситуативної тривожності був підвищений у 50% опитаних; 50% респондентів показало середній рівень ситуативної тривожності. Низької тривожності у цій підгрупі не спостерігалось.

Діаграма 2.9–Рівні ситуативної тривожності серед других дітей 26-35 років

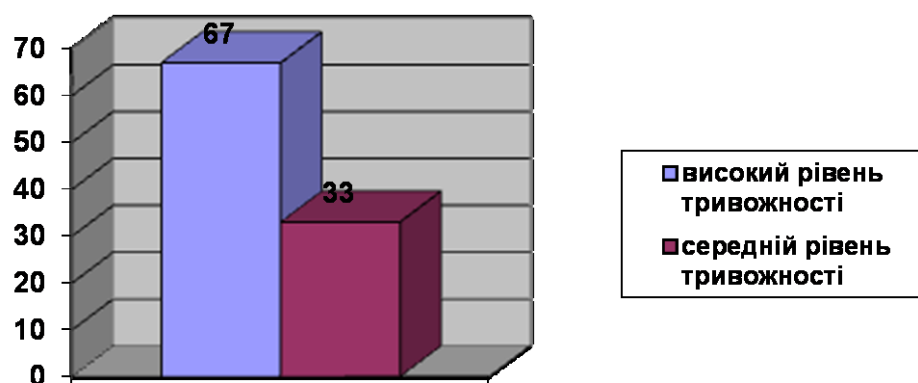
Рівень особистісної тривожності серед других дітей 26-35 роки відрізняється від їх рівня ситуативної тривожності, він був підвищеним у 50% респондентів; 33% досліджених мали середній рівень особистісної тривожності, та 17% опитаних показало низький рівень тривожності.

Діаграма 2.10 – Рівні особистісної тривожності серед других дітей 26-35 років

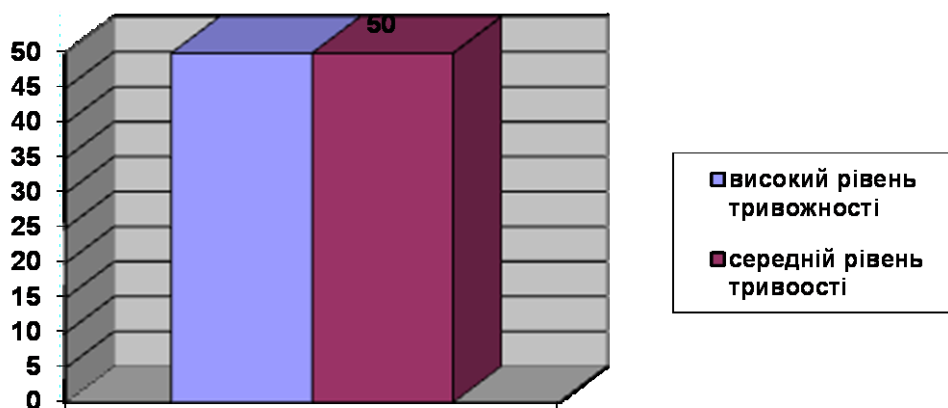
Як бачимо другі діти цієї підгрупи є більш тривожними ніж аналогічні їх представники попередньої вікової категорії.

Серед єдиних дітей в підгрупі 26-35 років високу ситуативну тривожність мали таку ж як і представники перших дітей в цій підгрупі, 67% осіб, 33% єдиних дітей показало середній рівень ситуативної тривожності.

Діаграма 2.11 – Рівні ситуативної тривожності серед єдиних дітей 26-35 років

Розглядаючи їх показники особистісної тривожності, ми бачимо, що високим рівнем особистісної тривожністю характеризується 50% єдиних дітей, середній рівень особистісної тривожності має також 50% єдиних дітей. Ніхто в даній підгрупі не має низького рівня особистісної тривожності.

Діаграма 2.12 – Рівні особистісної тривожності серед єдиних дітей 26-35 років

Слід зазначити, що дітей у даній віковій підгрупі показники особистісної тривожності єдиних знову ж таки є трохи нижчими від результатів перших дітей і дещо вищим рівнем тривожності, ніж другі діти.

3. Третьою віковою підгрупою в нашому дослідженні є підгрупа від 36 до 45 років. Розглянемо особливості рівня тривожності та його залежність від порядку народження в даній віковій категорії.

Коефіцієнт кореляції між рівнем тривожності і порядком народження тут дещо знижується до наступних показників:

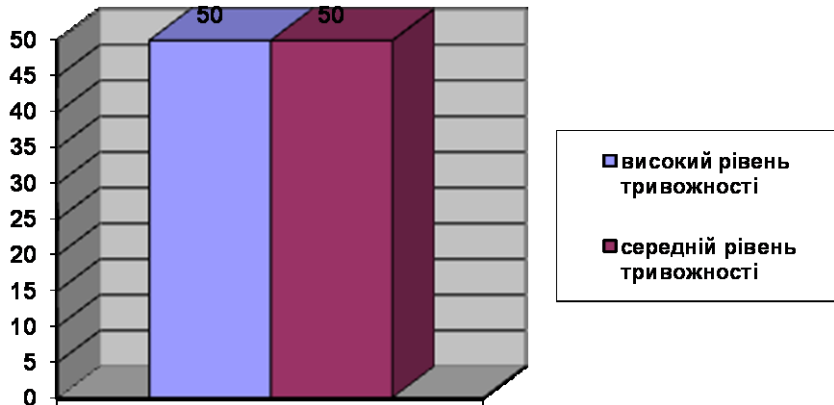
- 0,46 – для ситуативної тривожності;
- 0,35 – для особистісної тривожності.

Спершу зупинимося на особливостях тривожності перших дітей даної вікової групи. Рівень ситуативної тривожності у них був таким:

- 50% опитаних мали високий рівень ситуативної тривожності;
- 50% респондентів мали середній рівень тривожності;

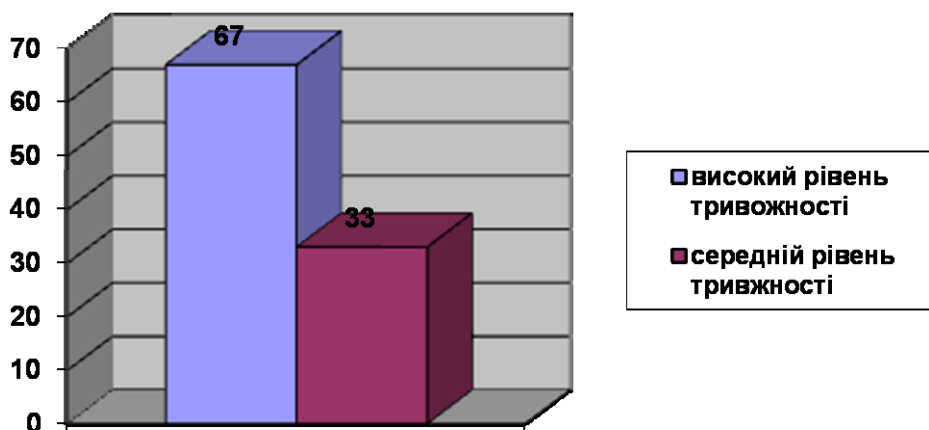
– низького рівня ситуативної тривожності серед перших дітей не спостерігалось.

Діаграма 2.13 – Рівні ситуативної тривожності серед перших дітей 36-45 років

Рівень особистісної тривожності серед перших дітей 36-45 років відрізняється більш високими показниками і представлений наступними результатами:

- 67% осіб мало високий рівень особистісної тривожності;
- 33% респондентів показало середній рівень тривожності.
- низького рівня особистісної тривожності, знову ж таки не мав ніхто.

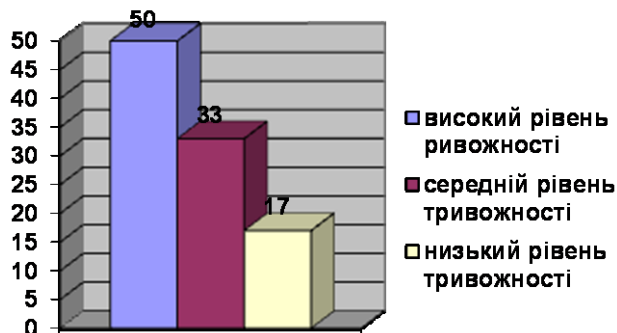

Діаграма 2.14– Рівні особистісної тривожності серед перших дітей 36-45 років

Другі діти 35-46 років при дослідженні ситуативної тривожності показали наступні результати:

50% досліджених має високий рівень ситуативної тривожності;

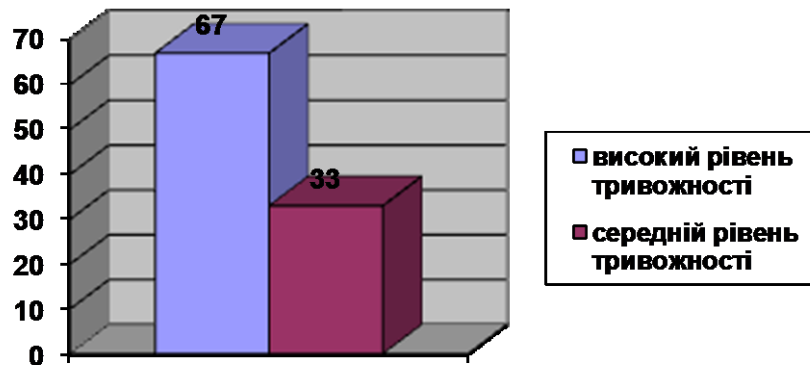
33% респондентів мали середній рівень тривожності; 17 % респондентів мали низький рівень тривожності.

Діаграма 2.15 – Рівень ситуативної тривожності серед других дітей 36-45 років

При вивченні рівня особистісної тривожності серед других дітей даної підгрупи були виявлені трохи вищі показники, які висвітлені наступним чином:

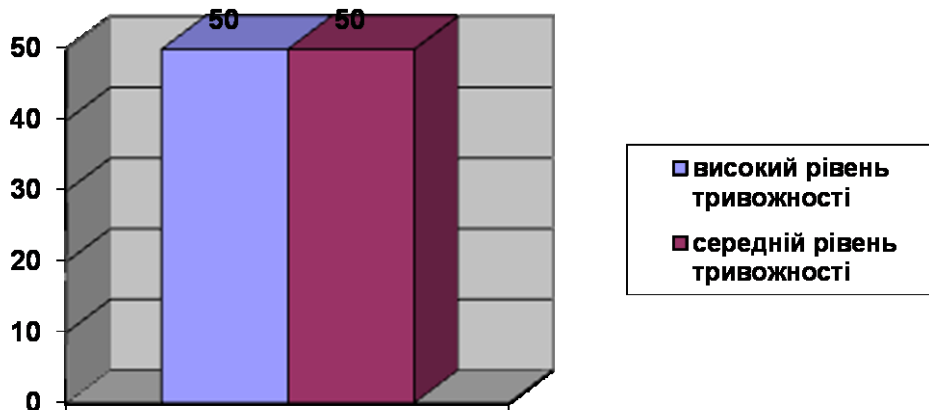
- 67% опитаних показало високий рівень тривожності;
- 33% опитаних мали середній рівень тривожності.
- Низького рівня тривожності не спостерігалось.

Діаграма 2.16 – Рівень особистісної тривожності серед других дітей 36-45 років

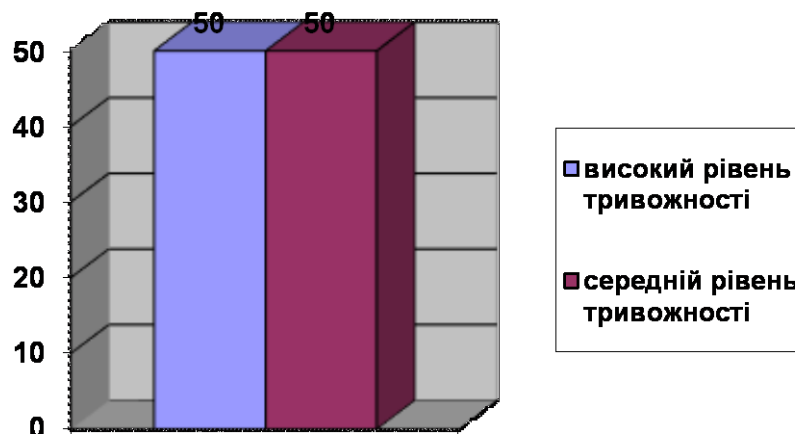
Серед єдиних дітей в даному віці показники рівнів ситуативної тривожності однакові:

- 50% єдиних дітей мають високий рівень ситуативної тривожності;
- 50% опитаних має середній рівень ситуативної тривожності.

Діаграма 2.17 – Рівень ситуативної тривожності єдиних дітей 36-45 років

Таку ж ситуацію спостерігаємо і у випадку особистісної тривожності: 50% єдиних дітей показали високий рівень особистісної тривожності, 50% – середній рівень тривожності.

Діаграма 2.18 – Рівень особистісної тривожності серед єдиних дітей 35-46 років.

Низького рівня тривожності не спостерігалось ні у відношенні до ситуативної, ні до особистісної тривожності.

Слід зазначити, що ситуативна тривожність у даній віковій категорії найвища у перших дітей, а рівень особистісної тривожності перших і других дітей співпадає і одночасно є вищим ніж рівень тривожності єдиних дітей. Це може свідчити про те, що пріоритетність факторів впливу на рівень

тривожності особистості змінюється і у цьому віці первинна сім'я має неістотний вплив на даний показник.

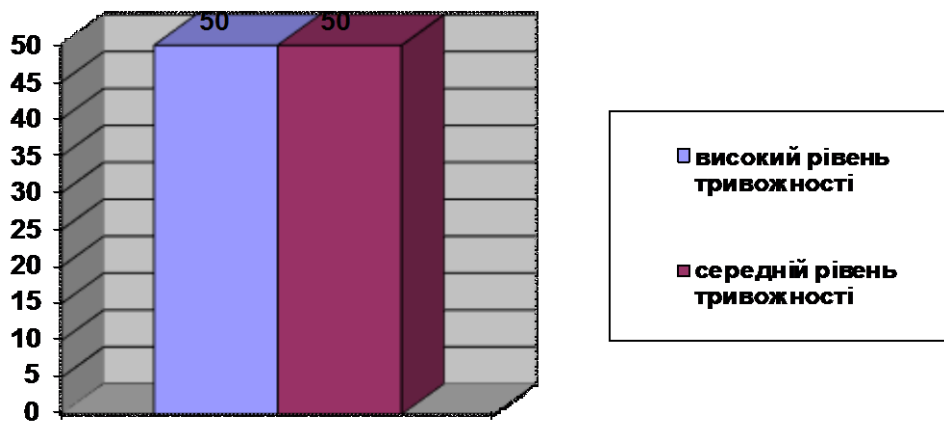
4. Розглянемо особливості тривожності у наступній віковій групі (46 – 50 років).

Залежність рівня тривожності від порядку народження виявляється тут наступними коефіцієнтами кореляції:

- 0,42– для ситуативної тривожності;
- 0,18– для ситуативної тривожності.

Серед перших дітей даної вікової групи рівень ситуативної тривожності був таким:

- 50% опитаних мали високу ситуативну тривожність;
- 50% перших дітей мали середній рівень тривожності.

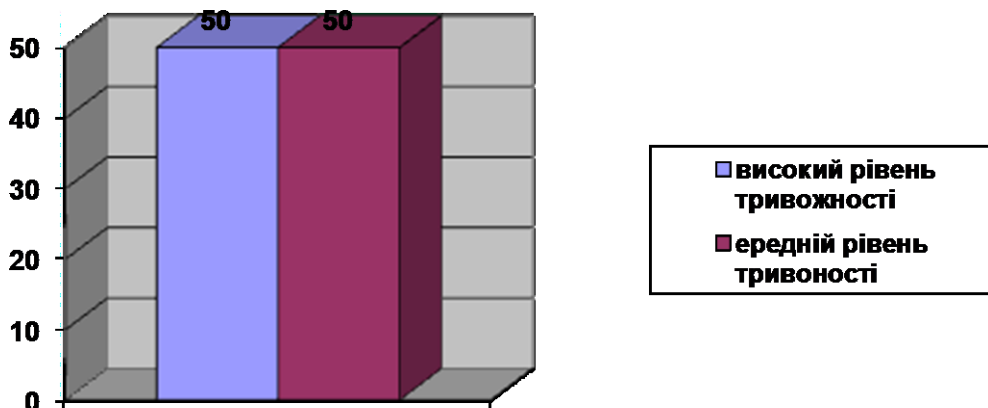

Діаграма 2.19 – Рівні ситуативної тривожності серед перших дітей 46-55 років

Рівень особистісної тривожності серед перших дітей даної групи не відрізнявся від рівня ситуативної тривожності:

- 50% опитаних мали високий рівень особистісної тривожності;
- 50% – середній рівень тривожності.

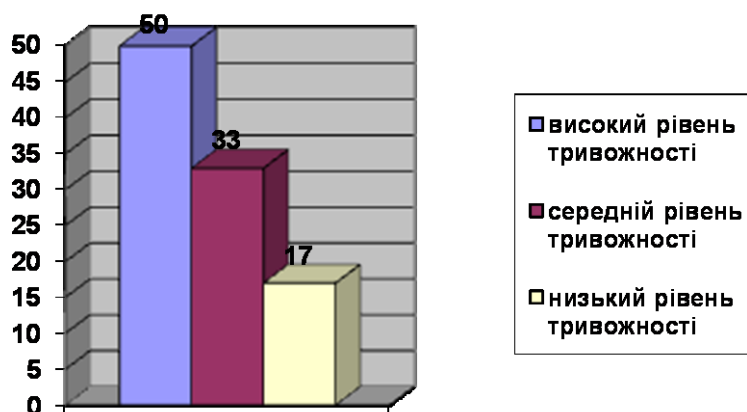
– низького рівня особистісної тривожності не виявилось у даній підгрупі.

Діаграма 2.20 – Рівні особистісної тривожності серед перших дітей 46-55 років

Другі діти 46-55 років при дослідженні ситуативної тривожності показали наступні результати:

- 50% опитаних мали високий рівень тривожності;
- 33% осіб показали середній рівень тривожності;
- 17% респондентів мали низький рівень тривожності.

Діаграма 2.21 – Рівні ситуативної тривожності серед других дітей 46-55 років

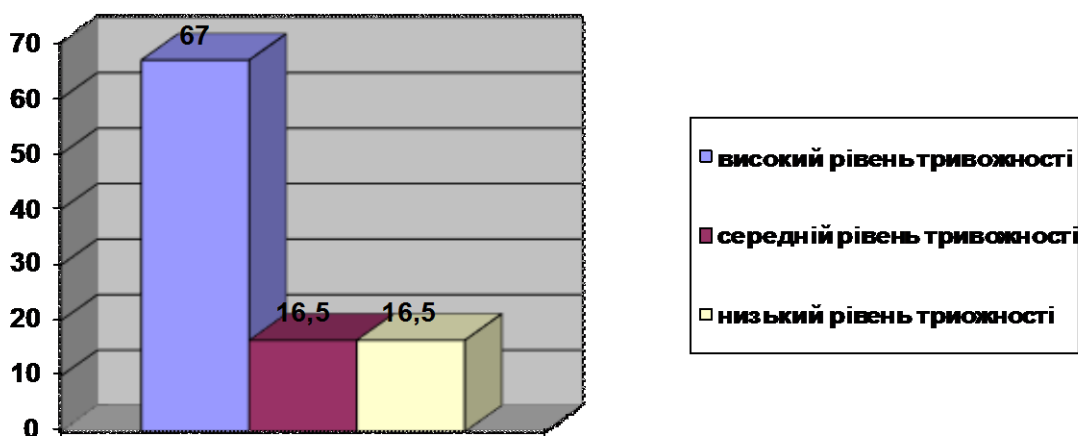
Слід, звернути увагу, що показники є такими ж як і у аналогічних представників попередньої групи.

При дослідженні особистісної тривожності серед других дітей даної підгрупи були виявлені наступні результати:

- 67% респондентів мало високий рівень тривожності;
- 16,5% респондентів показало наявність середнього рівня особистісної тривожності;
- 16,5% респондентів мало низький рівень особистісної тривожності.

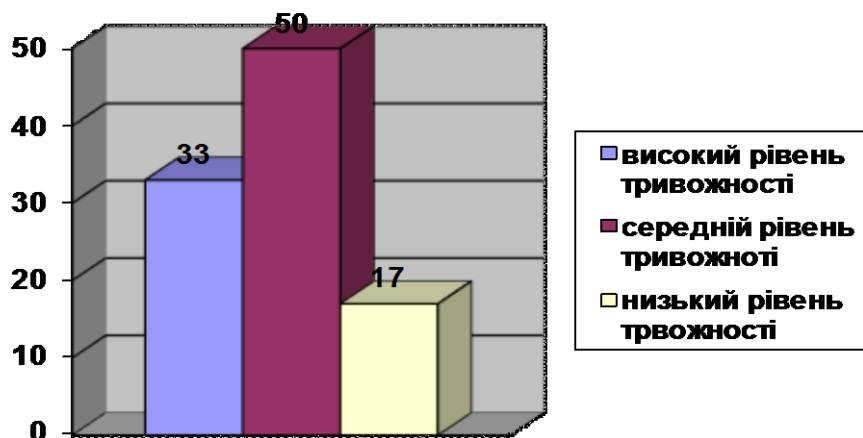
Таким чином рівень особистісної тривожності все ж є нижчим ніж у других дітей попередньої вікової підгрупи. Проте рівень особистісної тривожності в цілому є вищим ніж у перших дітей цієї ж вікової категорії.

Це може бути пов'язано з тим, що у 46-55 років первісна батьківська родина звичайно розпадається та немає більше можливості і необхідності боротися за батьківську любов та увагу, крім того, і суперництво між братами та сестрами втрачає свою гостроту.

Діаграма 2.22 – Рівні особистісної тривожності серед других дітей 46-55 років

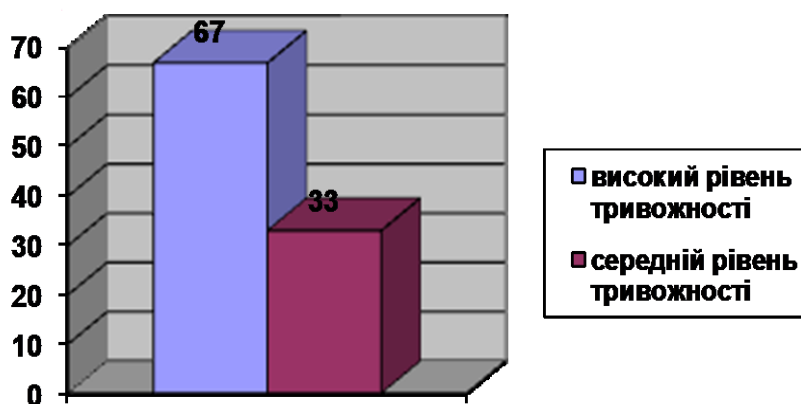
Серед єдиних дітей в даній підгрупі високим рівнем ситуативної тривожності володіли 33% опитаних; 50% респондентів показало наявність середнього рівня тривожності; 17% досліджених мали низький рівень ситуативної тривожності.

Діаграма 2.23 – Рівні ситуативної тривожності серед єдиних дітей 46-55 років

Рівні особистісної тривожності серед єдиних дітей 46 – 55 років розподілились наступним чином:

- 67% респондентів мали високий рівень тривожності;
- 33% опитаних виявили середній рівень тривожності;
- низького рівня тривожності не мав ніхто.

Діаграма 2.24 – Рівні особистісної тривожності серед єдиних дітей 46-55 років

Такі показники у даній віковій категорії, на нашу думку вже мало залежать від порядку народження в сім'ї, тому що з'являються більш впливові фактори на рівень тривожності аніж вищезазначений.

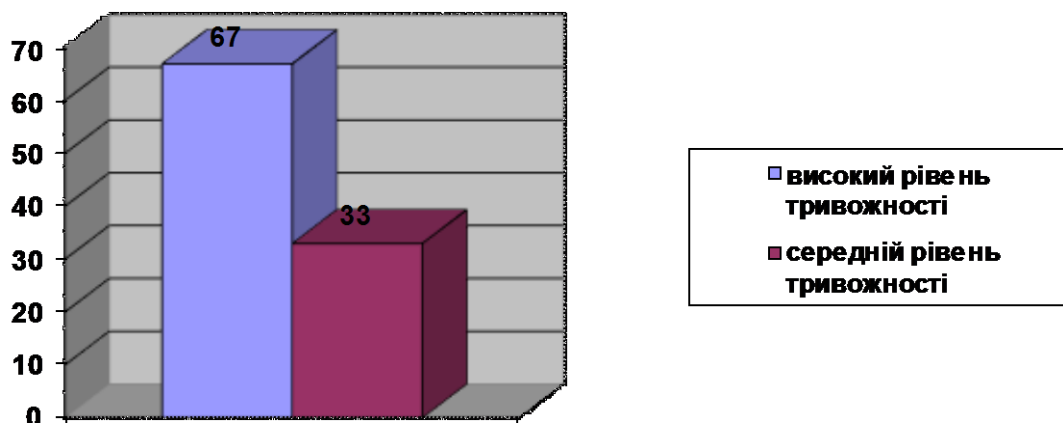
5. Останньою віковою підгрупою в нашому дослідженні стала підгрупа старше 56 років.

Коефіцієнти кореляції факторів тривожності та порядку народження в цій групі найнижчі у порівнянні зі всіма групами :

- 0,34 – для ситуативної тривожності;
- 0,12 – для особистісної тривожності.

Зупинимось спершу на особливостях тривожності перших дітей даної вікової групи:

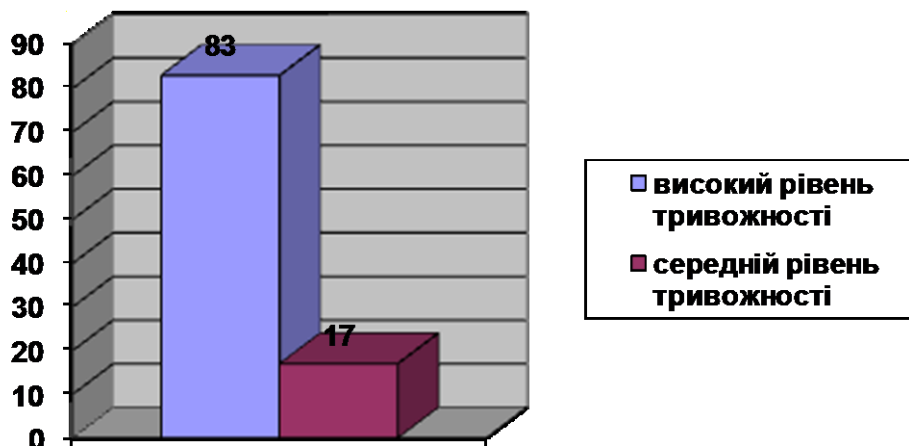
- 67% респондентів набрали високий бал за шкалою ситуативної тривожності;
- 33% опитаних показали середній рівень ситуативної тривожності;
- низького рівня тривожності не спостерігалось ні у кого з респондентів.

Діаграма 2.25 – Рівні ситуативної тривожності серед перших дітей 56 років та старше

Рівень особистісної тривожності серед перших дітей цієї вікової групи був вищим і результати розподілилися наступним чином:

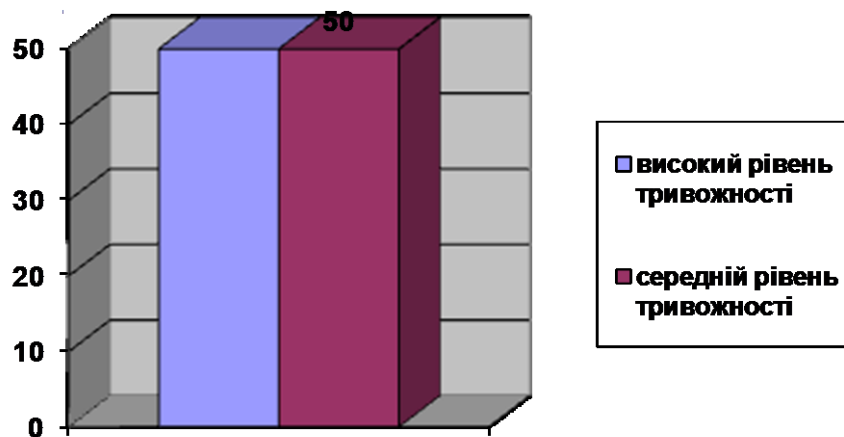
- 83% респондентів показали високий рівень особистісної тривожності;
- 17% респондентів мало середній рівень тривожності.
- Низького рівня особистісної тривожності не спостерігалось.

Діаграма 2.26 – Рівні особистісної тривожності серед перших дітей 56 років та старше

Другі діти 56 років та старше, при вивченні рівня ситуативної тривожності показали ничий рівень ніж перші діти і продемонстрували наступні результати:

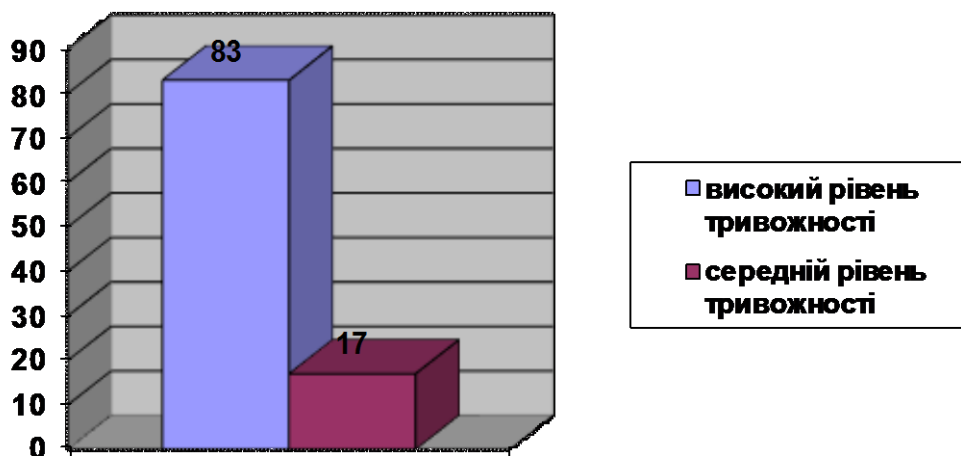
- 50% респондентів володіло високим рівнем ситуативної тривожності;
- 50% - середнім рівнем тривожності ;
- низького рівня тривожності в даній підгрупі не спостерігалось.

Діаграма 2.27– Рівні ситуативної тривожності серед других дітей 56 років та старше

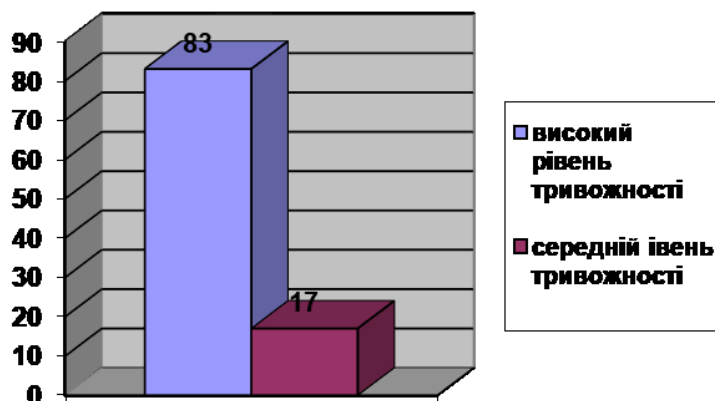
Проте при вивченні особистісної тривожності серед других дітей даної підгрупи, ми бачимо, що вони збігаються з результатами перших дітей:

- 83% опитаних володіли високим рівнем тривожності;
- 17% - середнім рівнем особистісної тривожності.
- Низькогорівня тривожності не показав ніхто з респондентів.

Діаграма 2.28 – Рівні особистісної тривожності серед других дітей 56 років та старше

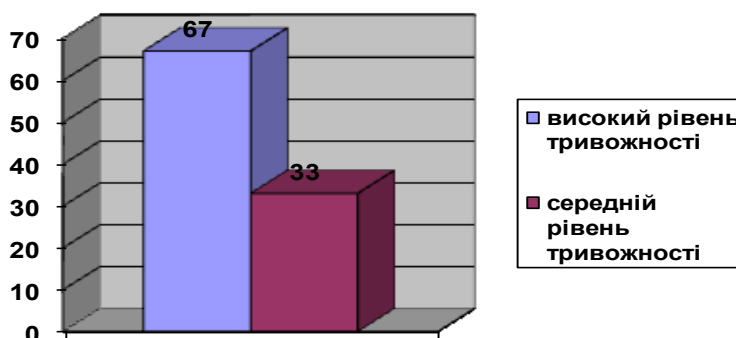
Серед єдиних дітей 56 років і старше високою ситуативною тривожністю характеризуються 83% опитаних; 17% опитаних набрали середній бал за шкалою ситуативної тривожності. Низького рівня ситуативної тривожності в даній підгрупі не спостерігалось.

Діаграма 2.29 – Рівні ситуативної тривожності серед єдиних дітей 56 років та старше

При вивченні рівня особистісної тривожності серед єдиних дітей даної підгрупи були виявлені наступні результати:

- 67% респондентів набрали високий бал за шкалою особистісної тривожності;
- 33% опитаних володіли середнім рівнем тривожності.
- низького рівня тривожності в даній групі не спостерігалось.

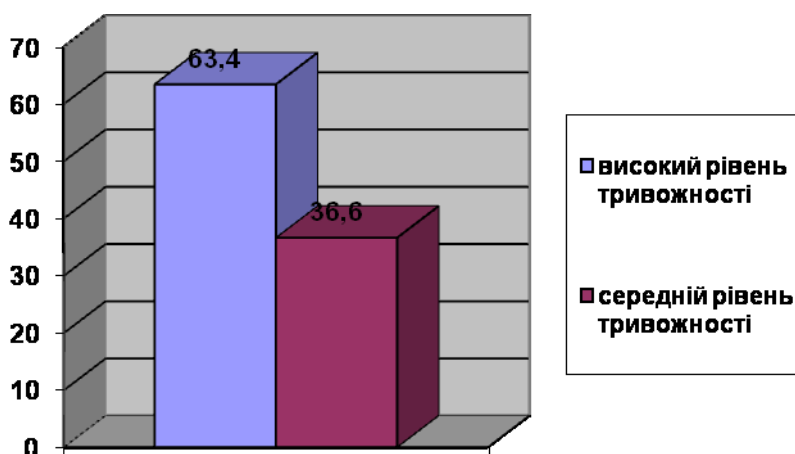

Діаграма 2.30 – Рівні особистісної тривожності серед єдиних дітей 56 років та старше

Після 56 років порядок народження людини вже практично не впливає на рівень його тривожності. У переважній більшості респондентів даної вікової групи дуже підвищений рівень як ситуативної, так і особистісної тривожності, що мабуть обумовлено іншими факторами, ніж порядок народження.

6. Розглядаючи всю вибірку в цілому, а саме у кількості 30 осіб кожної категорії ми з'ясували, що в середньому за вибіркою, ситуативна тривожність перших дітей була наступною:

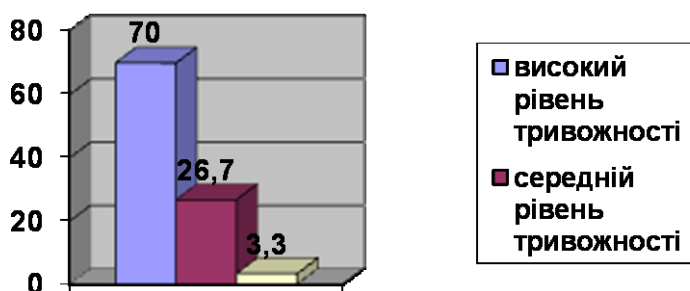
- 63,4% респондентів володіла високим рівнем тривожності;
- 36,6% опитаних показали середній рівень ситуативної тривожності;
- низького рівня тривожності серед перших дітей не мав ніхто.

Діаграма 2.31 – Середня ситуативна тривожність перших дітей

Рівень особистісної тривожності серед перших дітей був дещо іншим:

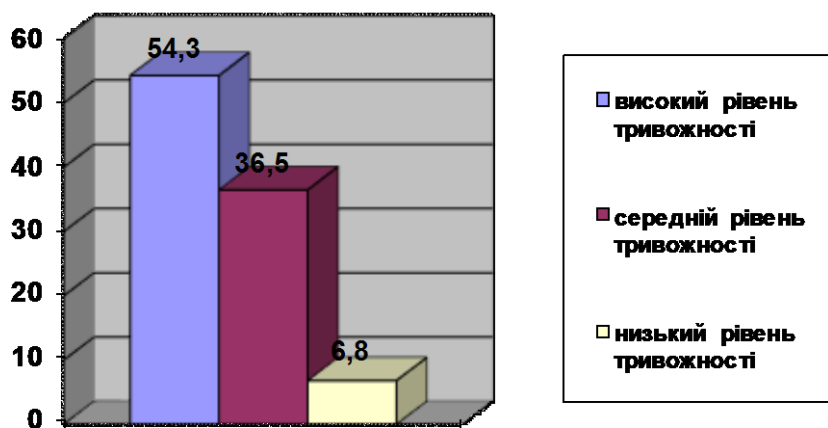
- 70% опитаних мали високий рівень тривожності;
- 26,7% респондентів володіли середнім рівнем особистісної тривожності;
- 3% респондентів мали низький бал за шкалою особистісної тривожності.
-

Діаграма 2.32 – Рівні особистісної тривожності серед перших дітей

При вивченні ситуативної тривожності серед других дітей результати були наступними:

- 54,3% опитаних мали високий рівень ситуативної тривожності;
- 36,5% респондентів мали середній рівень тривожності;
- 6,8% опитаних показали низький рівень тривожності.

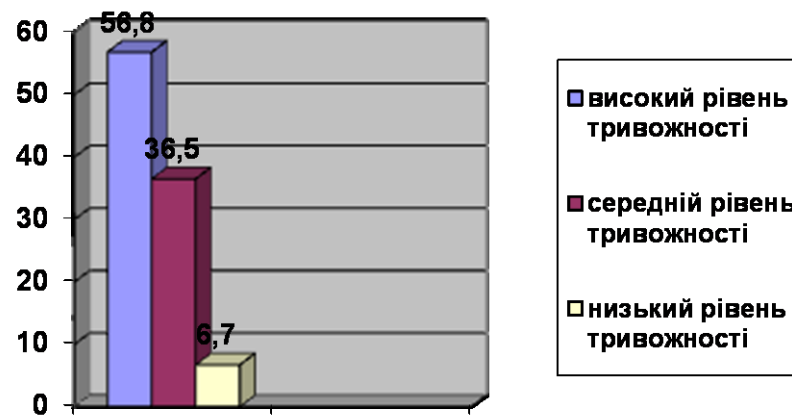

Діаграма 2.33 – Рівні ситуативної тривожності серед других дітей

Рівень особистісної тривожності серед других дітей був дещо вищим за рівень ситуативної тривожності:

- 56,8% досліджених показали наявність високого рівня особистісної тривожності;

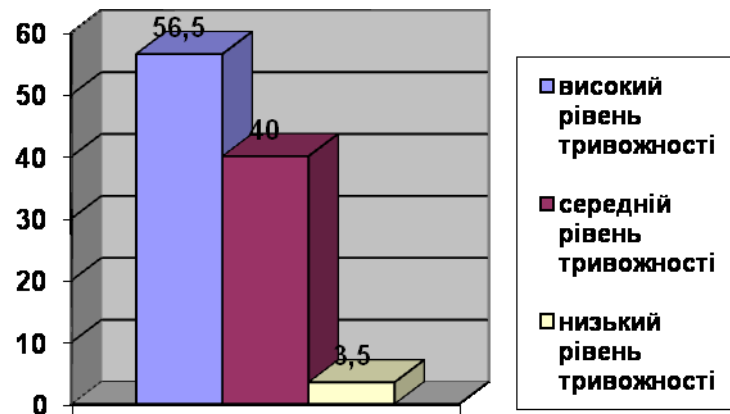
- 36,5% опитаних володіли середнім рівнем тривожності;
- 6,7% респондентів набрали низький бал за шкалою особистісної тривожності.

Діаграма 2.34 – Рівні особистісної тривожності серед других дітей

Результати дослідження ситуативної тривожності серед єдиних дітей були такими:

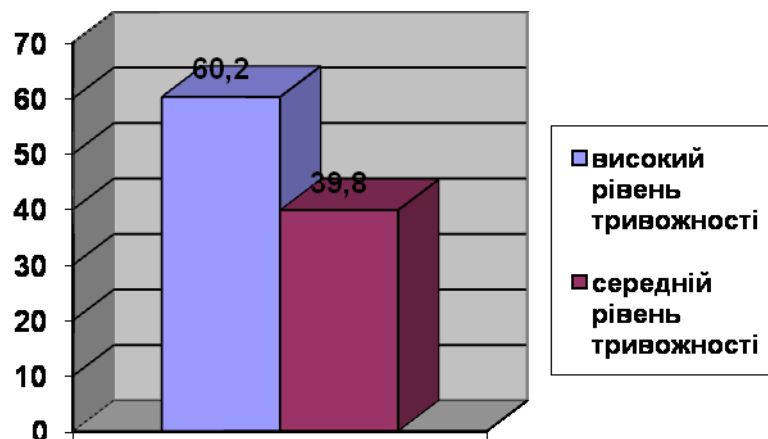
- 56,5% респондентів мали високий рівень тривожності;
- 40% опитаних набрали середній бал за шкалою ситуативної тривожності.
- 3,5% респондентів набрали низький бал за шкалою ситуативної тривожності.

Діаграма 2.35 – Рівні ситуативної тривожності серед єдиних дітей

Результати дослідження особистісної тривожності серед єдиних дітей були такими:

- 60,2% респондентів мали високий рівень тривожності;
- 39,8% опитаних набрали середній бал за шкалою особистісної тривожності.

Діаграма 2.36 – Рівні особистісної тривожності серед єдиних дітей

Також розглядаючи всю вибірку в цілому, ми з'ясували, що залежність рівня тривожності від порядку народження виявляється наступними коефіцієнтами кореляції:

- 0,53 – для ситуативної тривожності;
- 0,40 – для особистісної тривожності.

Таким чином, результати дослідження показали, що висока кореляція між рівнем тривожності та порядком народження дитини в родині з віком поступово знижується.

Таблиця 2.1

Показники залежності рівня тривожності від порядку народження у досліджуваних вікових групах

Вікова група	Коефіцієнт кореляції ситуативної тривожності	Коефіцієнт кореляції особистісної тривожності
15-25	0,89	0,87
26-35	0,58	0,46
36-45	0,46	0,35
46-55	0,42	0,18
56 і >	0,34	0,12
Середній показник	0,53	0,4

Високий коефіцієнт має місце тільки в віковій групі від 15 до 25 років, коли людина або ще живе в батьківській родині, або зв'язки з нею ще досить міцні і стосунки, що створюються там, є важливими. Це, на наш погляд, і вплинуло на високу ступінь кореляції між досліджуваними факторами:

- 0,89 – для ситуативної тривожності;
- 0,87 – для особистісної тривожності.

Вже у віковій групі 26-35 років коефіцієнт кореляції між рівнем тривожності і порядком народження різко зменшується (у порівнянні з віковою групою 15-25 років). В цьому віці більшість вже має свою власну родину та живе окремо від батьків. У зв'язку з цим стосунки з батьківською родиною послаблюються. Тут на формування високого рівня тривожності впливають у більшій мірі, ніж порядок народження, інші фактори (стосунки у власній родині, на роботі, фактор самоактуалізації, економічні проблеми і т.д.). Таким

чином, коефіцієнт кореляції складає тут 0,58– для ситуативної тривожності і 0,48 – для особистісної тривожності.

Наступна вікова група 36-45 років не надто відрізняється показниками від попередньої, проте як бачимо вони є нижчими: коефіцієнт кореляції складає 0,46 – для ситуативної тривожності і 0,35 – для особистісної тривожності.

У 46-55 років первісна батьківська родина звичайно розпадається –це час, коли батьки дітей даної вікової групи ідуть з життя. Нема більше можливості і необхідності боротися за батьківську любов та увагу, крім того, у цьому віці кожний з дітей добився (у тій, чи іншій мірі) певних досягнень і суперництво між братами та сестрами втрачає свою гостроту. Коефіцієнт кореляції знижується тут до 0,42 – для ситуативної і 0,18 – для особистісної тривожності.

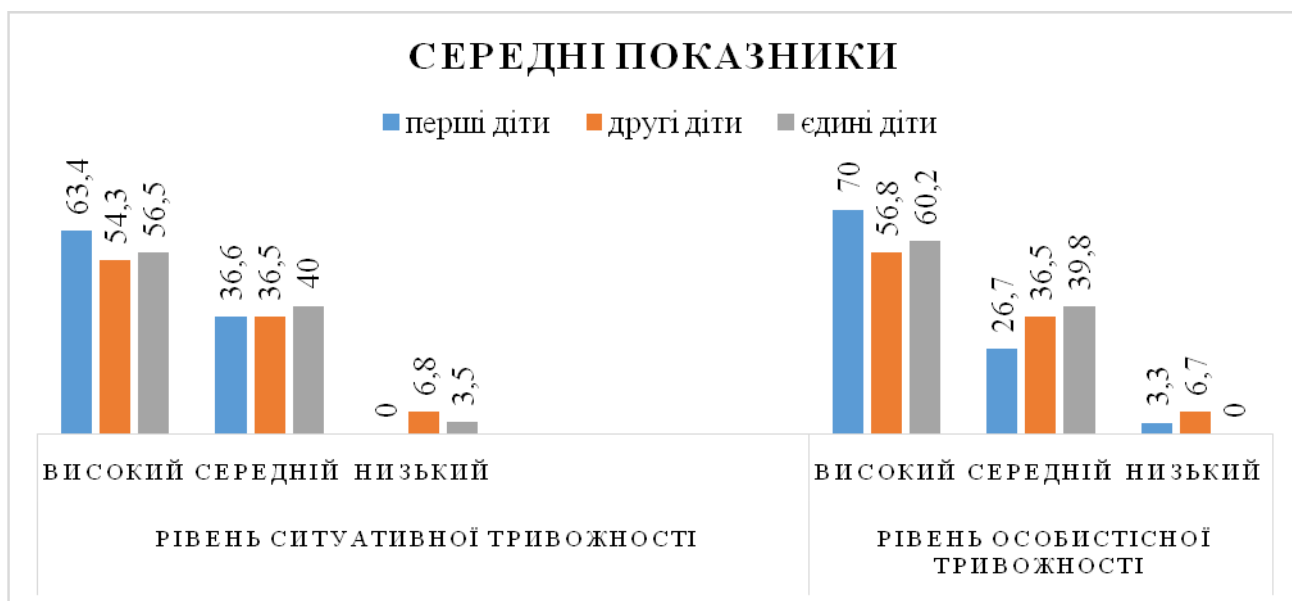
Після 56 років порядок народження людини вже практично не впливає на рівень його тривожності. У переважній більшості респондентів даної вікової групи дуже підвищений рівень як ситуативної, так і особистісної тривожності, що мабуть обумовлено іншими факторами, ніж порядок народження.

Відношення у колишній батьківській родині остаточно втрачають важливість. Проте нові труднощі, пов'язані з цим віком (вихід на пенсію, звуження кола спілкування, економічні труднощі, проблема здоров'я) набувають все більшої значущості. Таким чином, коефіцієнт кореляції в цієї віковій групі падає до 0,34 – для ситуативної тривожності та 0,12 – для особистісної тривожності.

В цілому ж, хоча у віці 15 – 25 років порядок народження – дуже значний фактор, що має вплив на формування рівня тривожності, далі його вплив можна оцінити як неістотний: 0,53 – для ситуативної тривожності та 0,40 – для особистісної тривожності.

Підводячи підсумок щодо середніх показників ситуативної та особистісної тривожності в залежності від порядку народження всієї вибірки загалом, можемо зробити висновок, що дійсно найвищий показник як ситуативної так і особистісної тривожності мають перші діти, дещо нижчим

рівнем володіють єдині діти і найнижчі показники тривожності мають другі діти.

Діаграма 2.37 – Середні показники рівнів ситуативної та особистісної тривожності у досліджуваних порядкових групах

Отже, провівши дослідження впливу порядку народження людини на рівень її тривожності, ми маємо можливість зробити ряд висновків:

Наша первинна гіпотеза підтвердилася. Дійсно, найвищий рівень тривожності мають перші діти. Небагато менше тривожні єдині діти і найнижчий рівень тривожності мають другі діти.

Підтвердилася також наша гіпотеза про те, що з віком коефіцієнт кореляції між рівнем тривожності і порядком народження буде знижуватися.

Також необхідно відмітити той факт, що більшість сучасного населення має високий рівень тривожності незалежно від віку. Це можна пояснити тяжким економічним положенням у країні, впливом пандемії у світі а також соціальним неблагополуччям. Тим не менше, тут важливий той факт, що переважна більшість населення потребує психологічної допомоги.

ВИСНОВКИ

В кваліфікаційній роботі була зроблена спроба дослідження впливу порядку народження людини в сім'ї на рівень її тривожності.

З цією метою нами був здійснений аналіз наукових літературних джерел, в яких вивчалися проблеми тривожності та особливості розвитку дитини, яка займає в сім'ї ту чи іншу позицію.

Аналіз поглядів на природу тривожності серед авторів, які належать до різних психологічних напрямків по проблемі тривожності дозволив нам зробити ряд висновків, які мають, на наш погляд, важливе теоретичне значення:

- тривожність виникає в результаті витискування власних потягів особистості;

- тривожність виникає в результаті страху перед тими потягами, виявлення яких або слідування яким створює зовнішню загрозу для особистості;

- почуття внутрішнього неспокою ж виникає в тих випадках, коли людині не вдається реалізувати потребу у владі;

- головне джерело тривоги виявляється у виражених ворожих спонуканнях різного роду, які, у свою чергу, являються результатом неправильного виховання.

- тривога – це реакція на неадекватну реалізацію потреб людини в спілкуванні;

- тривога виникає у процесі індивідуалізації суб'єкта, так як людина починає усвідомлювати свою самотність і беззахисність в оточуючому світі;

- тривожність розглядається як уроджений інстинкт, а обставини життя як стимули, що його актуалізують.

- існують два можливих джерела тривоги: перше з них полягає в тому, що частина власних сприймань людина не має можливості перевірити. Це призводить до неадекватної поведінки, і, як наслідок, виникає тривожність.

Друге джерело тривоги полягає у порушенні злагодженості між двома системами: свідомою і несвідомою;

- тривога може бути результатом затримання дихання в момент підвищеного збудження;

- причина тривожності також знаходиться в неадекватній самооцінці людини.

Таким чином ми з'ясували різницю між поняттями тривога і тривожність. Тривога – це передчуття небезпеки, емоційно загострене почуття майбутньої загрози. Тривожність – це схильність індивіда до переживання тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги. Нами були виділені поняття ситуативної тривожності, пов'язаної із конкретною зовнішньою ситуацією та особистісна тривожність, яка є стійкою властивістю особистості. Тривожність як стійка властивість особистості формується в результаті внутрішніх конфліктів людини, природа яких різноманітна і розглянута нами у кваліфікаційній роботі.

Ми визначили поняття тривожності як індивідуальну психологічну особливість, що виявляється в схильності людини часто переживати сильну тривогу із приводу відносно незначних причин. Вона може розглядатися як особистісне утворення, або як особливість темпераменту, пов'язана зі слабкістю нервових процесів, або як і те й інше одночасно.

Нами були розглянуті концепції, які висвітлили особливості розвитку дитини в родині у залежності від порядку її народження і з'ясували наступне:

1. Перша дитина росте часто в обставинах батьківського неспокою, що призводить до непослідовності у вихованні. Величезний травмуючи вплив чинить на неї народження другої дитини – цей феномен називається шоком “повалення з трону”. До позитивних моментів розвитку першої дитини слід віднести велику увагу батьків до дитини, її інтелектуального розвитку.

2. Друга дитина починає життя в більш приємній атмосфері. Батьки ставляться до неї більш спокійно та послідовно. Проте друга дитина зростає у стосунках постійної конкуренції зі старшим, що може, з одного боку, стати

стимулом до розвитку, з іншого – пригнічувати її.

3. Молодша дитини з одного боку оточена надмірним піклуванням з боку батьків і старших уродженців. З іншого боку, перед його очами – наочний приклад успіхів старших дітей. Тому молодший може обрати один з двох шляхів розвитку: намагатися перевершити в умінні братів та сестер, або надовго залишитись “малюком”, “улюбленцем родини”.

4. В багатьох випадках несприятлива ситуація розвитку єдиної дитини. Усі піклування батьків зосереджені на ній, і в своєму піклуванні батьки часто впадають у дві крайності: вимагають виконання непосильних потреб, або навпаки, оберігають дитину від будь-якого зусилля, що в рівному ступені негативно відбивається на дитині. Окрім того, єдина дитина не отримує можливості спілкуватися в родині з іншими дітьми, що веде внаслідок до труднощів у спілкуванні з однолітками. Проте позитивний аспект положення єдиної дитини полягають у відносно великих його можливостях розвитку здібностей.

5. Слід зазначити, що найбільш вразливі до несприятливих впливів середовища єдині діти та перші діти.

Вони набрали найвищий бал невротизації. Молодші (не перші) діти виявились більш стійкими за відношенням до невротичних розладів. З метою практичного дослідження впливу особливостей розвитку дитини, пов'язаних із порядком народження, на рівень її тривожності, ми продіагностували рівень ситуативної та особистісної тривожності серед перших, других та єдиних дітей різного віку: від 15 років до 56 і старше.

Ми не претендуємо на ідеальний результат досліджень, але вважаємо, що загальну картину залежності рівня тривожності людини від порядку її народження ми все ж отримали і дістали наступних висновків:

Наша первинна гіпотеза підтвердилась. Дійсно, найвищий рівень тривожності мають перші діти. Небагато менше тривожні єдині діти і найнижчий рівень тривожності мають другі діти.

Підтвердилась також наша гіпотеза про те, що з віком коефіцієнт кореляції між рівнем тривожності і порядком народження буде зменшуватися. Так, у віковій групі 15 – 25 років коефіцієнт кореляції між факторами, які ми вивчали склав 0,89 – для ситуативної і 0,87 – для особистісної тривожності.

Далі коефіцієнт кореляції поступово знижується і у віковій групі старше 56 років сягає 0,34 для ситуативної тривожності і 0,12 – для особистісної тривожності.

В середньому, беручи до уваги всі вікові категорії, які вивчалися, ми прийшли до висновку про неістотний ступінь впливу порядку народження людини на рівень її тривожності. В цілому, за всією вибіркою, коефіцієнт кореляції між означеними факторами склав 0,53 – для ситуативної та 0,39 – для особистісної тривожності.

Загалом, у більшості населення переважає високий рівень тривожності, Це можна пояснити тяжким економічним положенням у країні, впливом пандемії у світі, а також соціальним неблагополуччям. Тим не менше, важливий той факт, що переважна більшість населення потребує необхідність надання адекватної психологічної допомоги.

Дана робота, на наш погляд, у сукупності як теоретичних, так і практичних досліджень має надати допомогу психологу у процесі консультування та корекції психічних станів. Сподіваємось, висновки, викладені нами, у подальшому полегшуватимуть роботу психолога як з дітьми, так і з дорослими клієнтами і в майбутньому маємо намір подальшого заглиблення у вивчення динаміки і особливостей функціонування у структурі особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фрейд З. Запрещение, симптом и страх // Тревога и тревожность. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 678с.
2. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: монографія. Вінниця: КВНЗ «ВАНО», 2018. 200с.
3. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции З. Фрейд Изд. подгот. М. Г. Ярошевский. Москва : Наука, 1989. 455с.
4. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: учебник 3-е изд., Санкт-Петербург: Питер, 2014. 607с.
5. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. СПб.: Питер, 2004. 701с.
6. Адлер А. Понять природу человека. Санкт-Петербург : Академический проект, 2000. 256с.
7. Хорни К. Невротическая личность нашегo времени : Санкт-Петербург: Питер, 2002. 224с.
8. Хорни К. Невроз и рост личности. Борьба за самореализацию: Е.И. Замфир (пер.сангл.). Москва: Академический Проект, 2008. 398с.
9. Хорни К. Собрание сочинений : в 3 т. Москва : Смысл, 1997. Т. 3. 430с.
10. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии. Москва. СПб, 1999. 290с.
11. Фромм Э. Бегство от свободы: пер. с английского. Москва: Эскмо, 1999. 175с.
12. Березин Ф.Б. Психическая адаптация и тревога / Ф.Б. Березин // Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. Л. : Наука, 1988. С. 13–21.

13. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Вікова і педагогічна психологія: Київ: Каравела, 2012. 400с.
14. Соловьева С. Л. Тревога и тревожность: теория и практика [Электронный ресурс] // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. 2012. – N 6 (17). URL: <http://medpsy.ru> (дата звернення: 20.07.2020).
15. Прихожан А.М. Психология тревожности. – СПб.: Питер, 2007. – 192 с.
16. Перлз Ф. Практикум по гештальт –психологии. Москва: Прогресс,1995. 268 с.
17. Кириллова Е.А., Беляева Е.Э. Тревожный ребенок. – Харьков: Издательская группа «Основа», 2012. 192 с.
18. Щербатых Ю. В. Психология страха: популярная энциклопедия. Москва : Эскмо, 2005. 512с.
19. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж : НПО «МОДЭК», 2000. 304с.
20. Воскресенская, Е. В. Психология страха и тревоги в спортивной деятельности (теория и практика) : методические рекомендации. Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2015. 53с.
21. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. Москва: Просвещение, 1964. – 476 с.
22. Лук А. Н. Эмоции и личность. Москва : Просвещение, 1987. 196с.
23. Захаров А. И. Дневные и ночные страхи у детей. Санкт-Петербург: СОЮЗ, 2000. 448с.
24. Гримак Л. П. Общение с собой. – Москва : Издательство политической литературы, 1991. 318 с.
25. Психологія особистості: словник довідник / за ред. П.П. Горностаєва, Т. М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
26. Изард К.Э. Психология эмоций . Санкт-Петербург: Питер, 2000. 146с.

27. Айзенк, Х. Психологические теории тревожности. Тревога и тревожность : хрестоматия: учебное пособие / сост. В.М. Астапов. Санкт-Петербург : Пер Сэ, 2008. С. 217-239.
28. Воскресенская, Е. В. Психология страха и тревоги в спортивной деятельности (теория и практика) : методические рекомендации. Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2015. 53с.
29. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия. СПб.: СОЮЗ, 2000. – 336с.
30. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Ленинград : Наука, 1988. 270 с.
31. Панфилова, М.А. Тревожность и её коррекция у детей // Школа здоровья. 2006. № 1. С. 17–28.
32. Ильин Е. П. Эмоции и чувства: 2 изд. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 783с.
33. Нестеренко В.О. Проблема співвідношення захисних механізмів особистості та тривожності / В.О. Нестеренко // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні та психологічні науки / [гол. ред. Л.М. Романишина]. 2009. № 51. С. 159–169
34. Царькова О. В., Радченко С. В. Теоретичні аспекти прояву психологічного феномену тривожності. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7, № 38. С. 479-491. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsu_h_2015_7_38_43
35. Гарбузов В.И. Нервные дети. Л.: Медицина, 1990. 176 с.
36. Гарбузов В.И., Захаров А.И., Исаев Д.Н. Неврозы у детей и их лечение. – Л.: Медицина, 1977. 391 с.
37. Савина Е. Тревожные дети // Дошкольное воспитание. 2002 № 4. С. 11-14
38. Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков: анамнез, этиология и патогенез / А. И. Захаров. Ленинград : Медицина. 1988. 244с.

39. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2005 640с.
40. Хоментausкас Г. Т. Семья глазами ребенка. Москва : Педагогика, 2003. 224с.
41. Популярная психология для родителей: под ред. Бодалева А. А..Москва : Педагогика, 1988.256 с.
42. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Москва : Апрель-пресс : ЭКСМО-пресс, 2000. 498с.
43. Немов Р.С. Психология: учебник для студентов высш. пед. учеб.заведений / Р.С. Немов. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. 576 с.
44. Беляев И.И. О гигиене и профилактике нарушений нервно-психического здоровья у населения. Санкт-Петербург: Питер, 1997. – 153с.
45. Ильин Е. П. Эмоции и чувства: 2 изд. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 783с.
46. Манова-Томова В.С. Психологическая реабилитация при нарушениях поведения в детском возрасте. София: Медицина и физкультура,1981. 418с.
47. Мэй, Р. Краткое изложение и синтез теорий тревожности *.Тревога и тревожность*. СПб.: Питер, 2001. 223 с.
48. Нестеренко В.О. Проблема співвідношення захисних механізмів особистості та тривожності / В.О. Нестеренко // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія:педагогічні та психологічні науки / [гол. ред. Л.М. Романишина]. 2009. № 51. С. 159–169
49. Диагностика состояния тревоги и личностной тревожности у детей и подростков / Сост. Ю.Л. Ханин. Вильнюс, 1988.
50. Карпенко, Н. Диференціація та діагностика окремих видів страху удітей / Н. Карпенко // Початкова школа. 2002. № 3. С. 4–7.

51. Мирошник О.Г., Нецетна К.А Психологічні чинники конфліктної поведінки особистості: методичні рекомендації для самостійної роботи.. Полтава, 2012. 55с.

ДОДАТОК А
ШКАЛА САМООЦІНКИ СИТУАТИВНОЇ ТРИВОЖНОСТІ
Ч.СПІЛБЕРГЕРА

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з приведених у таблиці А.1 речень і закресліть відповідну цифру в залежності від того, як ви себе почуваете у даний момент.

Таблиця А.1 – Шкала самооцінки ситуативної тривожності Ч. Спілбергера

№ Речення	Ні, це зовсім не так	Мабуть так	Вірно	Цілкові рно
1 Я спокійний	1	2	3	4
2 Мені нічого не загрожує	1	2	3	4
3 Я знаходжусь у напрузі	1	2	3	4
4 Я відчуваю жаль	1	2	3	4
Я відчуваю себе вільно	1	2	3	4
Я у розладі	1	2	3	4
5 Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
6 Я відчуваю себе відпочившим	1	2	3	4
7 Я схвилюван	1	2	3	4
8 Я відчуваю почуття внутрішнього го задоволення	1	2	3	4
9 Я впевнений у собі	1	2	3	4
10 Я нервуюсь	1	2	3	4
13 Я не знаходжу собі місця				

Продовження таблиці А.1

№ Речення	Ні, це зовсім не так	Мабуть так	Вірно	Цілком вір но
14 Я взвинчений	1	2	3	4
15 Я не відчуваю скованості, напруг и	1	2	3	4
16 Я задоволений	1	2	3	4
17 Я стурбований	1	2	3	4
18 Я занадто збуджений і мені не по собі	1	2	3	4
19 Мені радісно	1	2	3	4
20 Мені приємно				

ДОДАТОК Б
ШКАЛА САМООЦІНКИ ОСОБИСТІСНОЇ ТРИВОЖНОСТІ
Ч.СПІЛБЕРГЕРА

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з речень, приведених в таблиці Б.1 і закресліть відповідну цифру справа в залежності від того, як ви себе звичайно почуваєте.

Таблиця Б.1. – Шкала самооцінки особистісної тривожності Ч. Спілбергера

№ Речення	Ні, це зовсім не так	Мабуть так	Вірно	Цілкові рно
1 Я відчуваю задоволення	1	2	3	4
2 Я швидко втомлююсь	1	2	3	4
3 Я легко можу заплакати	1	2	3	4
4 Я бажав би бути таким же щасливим як інші	1	2	3	4
5 Буває, що я програю тому, щоне недостатньо швидко приймаю рішення	1	2	3	4
6 Я почуваю себе бодрим	1	2	3	4
7 Я спокійний, холоднокровний і зібраний	1	2	3	4
8 Очікування труднощів дуже тривожить мене	1	2	3	4
9 Я надмірно переживаю через дрібниці	1	2	3	4
10 Я зовсім щасливий	1	2	3	4

Продовження таблиці Б.1

№ Речення	Ні, це зовсім не так	Мабуть так	Вірно	Цілкові рно
10 Я приймаю все надто близько до серця	1	2	3	4
11 Мені не достає впевненості у собі	1	2	3	4
12 Я відчуваю себе у безпеці	1	2	3	4
13 Я намагаюсь уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
14 В мене буває хандра				
15 Я буваю задовільним	1	2	3	4
16 Усілякі дрібниці відвертають мою увагу і хвилюють мене	1 1	2 2	3 3	4 4
17 Я так сильно переживаю своє розчарування, що потім не можу про них забути	1	2	3	4
18 Я врівноважена людина				
20 Мене охоплює сильне хвилювання, коли я думаю про свої справи і турботи	1	2	3	4